

KODUMAAL *Paul Kuumo* RÄNNÄTES



A-31084

PAUL RUMMO

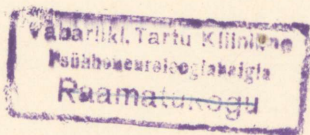
KODUMAAL RÄNNATES

1970

RAKENDUSLIK KIRJASTUS
KODUMAA KIRJASTUS
TALLINN 1970



91 (E)
R 84



inv. 8386

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Paul Rummo
«KODUMAAL RÄNNATES»

Ajalehe «Kodumaa» väljaanne
Tingpoognaid 8,5. Arvestuspoognaid 6,6. Paber 60×90/16. Trükiarv 25 000.
MB-06541. Tellimise nr. 3228. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk 2.
Hind 1 rubla.

Пауль Руммо
«СТРАНСТВУЯ ПО ОТЧИЗНЕ»
На эстонском языке
Издание газеты «Кодумaa»
Цена 1 рубль.

Siinsed lühipalad on tekkinud huvimatkadel mööda kodumaad, tihti teeäärsel kännul istudes, märkmik põlvel. Aastate kestel on nad tindimärjalt avalikkusegi ette läinud — raadio ja ajakirjanduse, eelkõige «Kodumaa» kaudu. Lugejate huvi, mille avaldused nii kodu- kui ka välismaalt minuni on ulatunud, julgustas neid nüüd koondama — saateks pildisarjale ilusast Eestist.

P. R.

Fotod:

A. ALLA, G. GERMAN, A. KIMBER, O. KOSKA, E. KÖSTER, J. KOLMET,
S. MIGDAL, E. SAAR, V. SALMRE, H. UUSI JA G. VAIDLA

NARVA JÕEL JA MEREL

Peipsi voogav veteväli jäi seljataha. Narva jõe virvendus kannab meid põhja poole, Soome lahe suunas.

Ei tunne meelepärasemat mõnu, kui anda end südasuvisse jõe hooliks, laiskade lainete loksutada. Juulipäike kõrvetab turja, luhtade lillilõhnaline tuul peletab peast kõik pahurad mõtted. Väsib kõrv mootori puksumisest istme all, siis võtad aerud pihku või tõmbad purjegi üles. Ülesvoolu tossutab Vasknarva aurik, pardal äsja peret heitnud koolinoorte sumisev sülem. Möödud pronkspruuniks põlenud kalureist, kes on jõeale sõudnud võrku nõudma. Kaldanõlval sülgab põlvepikkune mees vägeva panuse õnge otsas vingerdavale ussile. Kui selle kuntsi peale nüüd puudane purikas nõõri otsa ei hakka, siis pole üldse õigust maa peal!

Endale märkamata oled veesulina saatel suikuma jäänud. Kui uuesti silmad lahti teed, ei taha uskuda neile avanevat vaatepilti. Tead lapsest saadik, et Narva on vägev jõgi, Narva on Eesti oludes koguni väga vägev jõgi, aga see siin on kaotanud üldse jõe mõõtmed. Siin, vaata, et annab silmad ette juba Volga alamjooksulegi. Kaldad on kadunud kilomeetrite taha ja näivad eespool üha eemalduvat. Jõe kaldaid palistanud põlismets on taandunud kaugele silmapiirile, külad on jäljetult kadunud, noor lopsakas võsa raiesmikul võitleb lootusetult pealetungiva veega.

Oleme Narva merel, nagu hellitava uhkustundega nimetame meie sünnimaa idapiiril valmivat veehoidlat, Narva hüdroelektrijaama toitereservuaari.

Narva meri pole veel kaugeltki valmis. Mõne nädala eest suleti Kulgu ja Kreenholmi vahel Narva jõeale rajatava massiivse paisuga

pool jõevoolust. Selle tulemusena hakkas vesi veehoidlas tõusma. Nüüd on ta jõe tavalisest tasemest paar meetrit kõrgem ning madalad kaldad ongi juba kilomeetrite ulatuses üle ujutatud. Veel mõni nädal, ja siis on jões kogu laiuses päitsed peas. Vesi paisu taga tõuseb veel kaks kuni kolm meetrit. Omutist Kulguni, piki jõge oma kolmkümmend, laiuti viis kuni kümme kilomeetrit hakkab juba eeloleval sügisel lainetama Narva meri. Kaardile tuleb kanda kahesaja ruutkilomeetri suurune veekogu. Eesti ala läheneb senisest veel enam poolsaare mõistele. Peipsile ja Võrtsjärvele lisandub veel üks suur, sedapuhku inimkäte poolt loodud järv.

Oleme jõudnud kohale, kus peaks olema Piimanina käänak. Ei käänakust ega kaldal olnud rohelistesõidukohast ole enam jälgegi. Muudkui vesi ja vesi. Kaugel üle vetevälja paistab ähmaselt Plüssa sild. See kuulukse samuti mere jalgu jäänud olevat. Ega midagi, tuleb lahti monteerida ja Plüssa jõe ülemjooksu poole viia, — mis sa keset merd sillajupiga, olgu ta nii vägev kui tahes, ikka teed!

Agas ennae imet — on siia õige Noa laev kinni jäänud või? Äkki vägev palkmaja lainete keskel! Ujub ta või seisab paigal? Ei, esialgu paistab päris kindlalt alusmüüridel istuvat, vesi pole veel palgi-korrani jõudnud.

Laseme laeva maja läve ette, kinnitame otsad uksehinge külge ja astume majja. Selgub, et siin on tegemist Narva veehoidla põhja puhastanud metsatöölaliste ühiselamuga. See töö on üldiselt lõppenud ja metsamehed enamikus laialigi läinud. Veehoidlale aseme tegemine algas 1952. a. sügisel. Suurem osa vee alla jäänud maast on sihuke, mida võivad ainult konnad ja sääsed taga nutta. Agas oli metsagi. Rakvere Metsakombinaadi sinne enam kui sajameheline rühm võttis maha ja vedas välja rohkem kui nelikümmend tuhat tihumeetrit mitmesuguse väärtusega puitu.

Vaatleme meretegijate ruumikat ning nüüd juba suures ulatuses evakueeritud elamut. Magamisruumid iga nelja mehe kohta. Avar köök ühistohtlustamiseks, teine — kulinaarlastele isetegevuslastele. Puhkeruum kenakese raamatukoguga, raadioga ja muu sinna kuuluvaga. Maja kolmeaastase eluea kestel on siin viied pulmad peetud ja need seinad on ka ühe pisikese kodaniku esimest häälitsust kuulnud. Paraku ei saa see kodanik kunagi enam oma lapsepõlve- maile tulla, ja passile tuleb talle vist sünnikohaks märkida: Narva mere põhi...

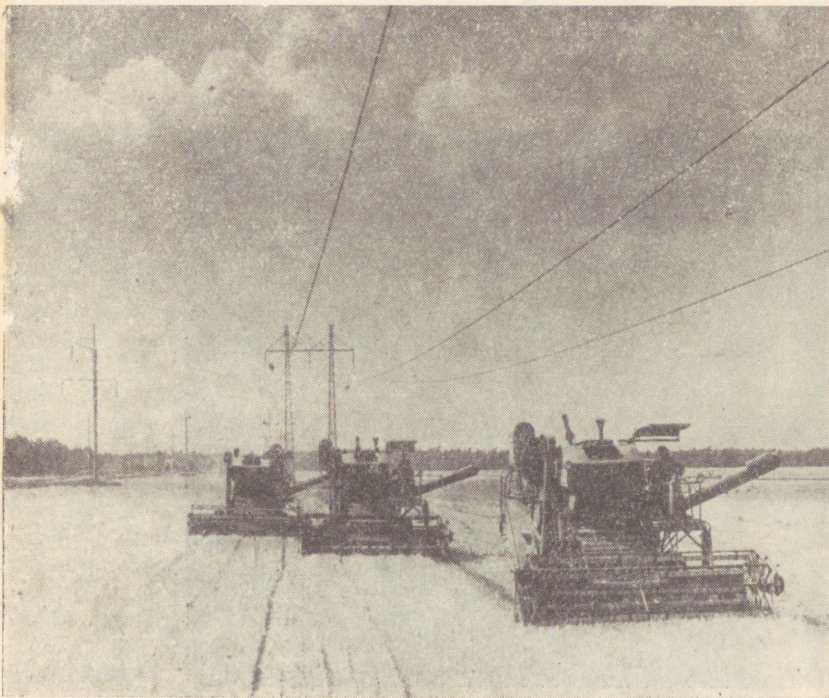
Õue, rohkem kui meetrisügavusse vette on mehed silmailuks kasvama jätnud kaks tamme. Nendegi iga pole enam kuigi pikk: peatselt tuleb nemadki koos lammutatava hoone palkidega praamile asetada.

Räästa alt kostab nõudlikku piiksumist. Pääsukeste papadel-mam-madel on tiivad tööd täis paljude pesakondade toitmisega. Tulebki rutata: uus generatsioon peab enne tuule tiibade alla saama, kui hoone teisale hakkab ujuma. Noh, suupoolisest pole siin puudust: paikkond on ülipriiskete sääskede poolest enam kui õnnistatud.

*

Jõuame Kulgu sadamasse. Või õigemini kohta, kus Kulgu sadam oli. Sadamahoone on pealetükkiva vee kartusel lammutatud, — palgid ootavad virnas teisale vedamist. Kontor on ettenägelikult kolitud vanale, pensionile lastud laevale, et sedamööda, kuidas vesi tõuseb, muudkui kalda ligi triivida. Eemal käib uue sadamasilla rajamine ja uuele reisijatehoonele alusmüüride rajamine. Ja veelgi

Tänase Eesti põldudel



kaugemal, linna pool, kulgeb poolkaares kõrge muldvall, niikaugele kui silm ulatub, edela suunas. See on Narva mere tulevane kallas, tõke vetestihiale, — muidu ujutaks meri kogu linna üle. Isekallutajad voorivad üksteise järel mööda tammi, see vajab kindlustamist, sellele vaja avar autotee rajada ja hiljem kauniks puiesteks kujundada.

Paremal läheb kaldatamm üle jõevoolu sulgevaks paisuks. Paisu äärelle, kõrgele massiivsele betoonalusele on kerkinud õhuline roosakas hoone — uus pumbamaja. Selgub, et Narva merest hakkab peale hüdrojaama juua saama veel kogu linna elanikkond. Sellepärast mere põhja nii hoolikalt puhastatigi.

Paisul enesel käib praegu nii kibe töö, et targem on mullakoorimate lõputut voorimist, keevitamise särinat, buldooseri puksumist, betoonplaatide paigaldamist kõrvalt vaadata. Kahesaja meetri pikkusest ja kuue meetri kõrgusest paisust on, nagu märkasime, pool juba valmis, ja võhikki võib ütelda, et jõe sulgemine kogu laiuses pole enam mägede taga.

*

Vana kuulsusrikas Kreenholm!

Juba varases nooruses kutsus see rindu ahistava ängistuse Vilde «Raudsete käte» lugemisel.



Kreenholm



Narva merel

Käisin vabriku korpustes kodanluse päevil, mil terved saalitäied masinaid roostetades haigutasid, mil väravate taga alatihti surus nutuste naiste näljane hulk tööd otsides. Kas või paarikski päevaks nädalas telgede taha, et leivapala majja saaks!

Juhtusin olema tunnistajaks, kui 1941. aasta juulis Kreenholmi aknad fašistide õhurünnakust kildudeks klirisesid, kui metslased madallennult jõebasseinis suplevaid lapsi kuulipildujaist niitsid.

Nägin vabrikut neljakümne neljanda sügisel, mil telliskividest müüride vahel valitses põrgulik kaos sõjapurustusist, mil polnud ühtki kasutamiskõlblikku ruumi, ühtki parandatavat tööpinki. Mil polnud ühtki tööliselamut, kuhu vihmavarju oleks võinud minna, rääkimata toasooja leidmisest.

Väliselt on kõrged punased korpused nüüdki vähe muutunud. Aga sees, aga sees?

Tehas on taastatud. Õieti sõna «taastatud» siin ei sobi, kuna on tegemist uhiuute masinatega, mis on kergesti käsitsetavad vilumata noorukitelegi ja mis tööviljakust tohutult tõstavad. Ega muidu ole tehase toodang neljakümnenda aastaga võrreldes kuuekordistunud.

Kuigi õhk avarates masinasaalides on toonasest palju puhtam, kuigi tööliste töö seisneb peamiselt ühe masina juurest teise juurde

kõndimises ja nende töö kontrollimises, ei arva ma, et viibimine siinses lõginas oleks närvekosutav. Aga juba paar tundi pärast vahetuse lõppu kobrutavad tänavad ja pargid elurõõmsast, taltsutatamatust töölisnoorsoost.

Kui tehasehooned pealtnäha on endiste sarnased, siis seda põhjalikumalt on muutunud tänavapilt elamurajoonides. On kadunud terveist ja elurõõmu tapvad töölikasarmud. Kuhu silm ulatub, kerkivad uued hooned: ühe-, kahe-, kolme- ja neljakorruselised kaunid majad tekstiilitöölisele. Kvartal kvartali järel, linnaosa linnaosa kõrval. Aga tehas täieneb üha ja ruumi nendes pole esialgu veel kaugeltki piisavalt. Ja sellepärast näed linnas kõikjal uusi tellingutes hooneid, mis ikka ja jälle on määratud Kreenholmi tööliste.

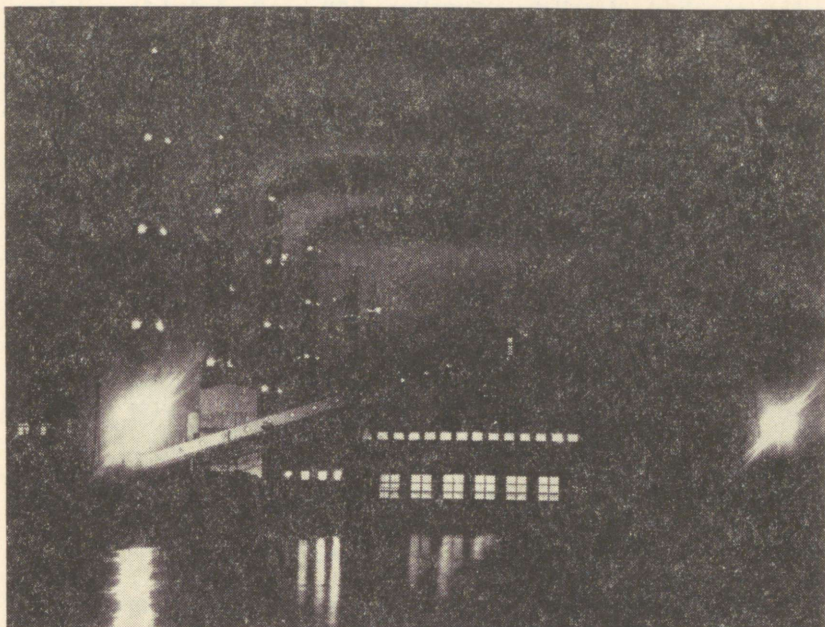
Lämbe heinakuu õhtupoolik. Viibime Kreenholmi tööliselamute südamikus. Parkides, puisteedel, siseõuede skvääridel istuvad eakamad perekonnainimesed rauget vestlust veeretades. Kõikjal sagib lapsi — tohutult palju lapsi. Neid on emade rinna otsas, neid ukerdab esimesi samme proovides vanemate jalge ees, kihutab pisikestel jalgratastel, sagib palli tagudes spordiväljakuil, astub väärikalt, õngelatid õlal, jõe poole. Täiskiilutud buss bussi järel kihutab Narva-Jõesuu poole — rannaliivale praadima, merelainetesse ligunema. Kultuuripargi värvast voorib sisse ncori ja vanu — salkade kaupa, paariti ja üksikult: Kohtla-Järve draamateater on tulnud tekstiilitöölisele külakosti tooma. Näod õhetavad, rinnad õieli, ruttavad neidudeparved tantsuväljaku poole. Muudkui noormehi oleks siia küll rohkem tarvis neid toredaid tüdrukuid tantsitama!

Ajalooürikud teavad rääkida, et kuuesteiskümnendal-seitsmeteistkümnendal sajandil olnud Narvas naise hoopis napilt. Ja olemasolevad vähesedki olnud päris käest ära, lausa kurja kuulsusega. Reisi-meem Adam Olearius nägi 1647. aastal Narvas sihukest pilti: «Naised tulid joogikohtadesse oma meeste juurde ja jõid vapralt kaasa. Kui mehed olid end täis joonud ja tahtsid koju minna, ei meeldinud see naistele sugugi, ja kuigi neid kõrvahoopidega kostitati, ei mõjutanud see neid isegi laua juurest püsti tõusma. Kui mehed lõpuks kokku vajusid ja põrandale magama jäid, istusid naised nende peale ja jõid ühe napsi teise järel seni, kui nad täiesti täis olid.»

Inimpelglike, looritatud pilkudega noorte inimeste paare liigub aeglaselt käsikäes jõe poole, kutsuva kohina poole. Järgime meiegi selle kummalise kohina kiusavale kutsele.

*

Siin sa siis oledki, kuulsusrikas Narva juga! Võimsa mühinaga langevad vahused vood kuue meetri kõrguselt paeseinalt, pihustudes kaugelendavaks udupilveks, mässates kilomeetrite kaupa alam-



Balti soojuselektrijaam

jooksu kärestikes. Nagu oma peatset taltsutamist ette nähes, oled sa tänavu eriti veerikas, eriti trotslik.

Ilus oled sa küll. Aga koos sinu iluga vahutab kaduvikku tohutu hulk jõuvarusid. Neid oled sa mõtlematult pillanud aastasadade ja -tuhandete kestel. Mis tähendasid sulle meie maa mitmete sugupõlvade unistused sinu ülevoolavat jõudu inimestele abiks rakendada!? Kohisesid aga otsekui pilgates sajandist sajandisse, uskudes, et pole maailmas säärast jõudu, kes su vägevuse taltsutaks. Ja uskusid õigesti kuni viimase ajani.

Tõsi küll, juba enam kui sajandi jooksul oled sa pisikese murdosa oma energiaküllusest inimese teenistusse andnud — alates jõevoolu alla asetatud primitiivse vesiratta pöörlemisest kuni elektriturbiinideni. Ent peab ütleva, et sinu abi tassis küll kulda kapitalistide kaudusse, kuid töörahvale said sa vastu oma tahtmist vahel lausa needuseks: sinu töö võttis neilt niigi napi töötamise ja elatamise võimaluse.

Kui sa oluksid selleks võimeline, küllap siis kahekümne-kolme-kümne aasta eest oleksid oma vahuhabemesse mürgiselt itsitanud, jälgides Eestimaal tollal peremehetsenud härraste kemplemisi sinu kallal. Nagu kassid ümber palava pudru — nii piirasid nad sind, tahtsid sind valjastada, aga oma kauka poole kõveras olevad küüned olid liiga lühikesed. Siis pakuti sind hulgi ja ositi mere- ja ookeanitagustele rahajõmmidele, sahkerdati ja pisteti karmanisse altkäemakse — sinu taltsutamisest ei tulnud aga ikka midagi välja. Ent töötav rahvas unistas lakkamatult sinu energiavarude täielikust kasutamisest.

See sugupõlvede unistus muutub tegelikkuseks meie päevil. See saab teoks juba tänavu, juba mõne nädala pärast.

Nii kahju kui meil ka sinu ülevast ilust poleks, peame su Kreenholmi saare kärestikest teisale viima. Siin ei saa sinu ürgjõulist mäsamist kuigivõrd kasutada. Juba on ülalpool Kulgu juures valmimas jõge pooleks lõikav pais — niisama kõrge kui sa isegi. Kuna sinu kaootilised paerünkad kuivaks jäävad, tormab paisu tagant Narva merest veevool vägevat juurdevoolukanalit kaudu hüdroelektrijaama hoonesse. Tunduvalt kasvab su kõrgus, nagu su jõudki samal ajal tublisti paisub. Hakkad andma jõudu ja valgust Kreenholmile ja kogu Narvale.

Aga sinu ürgjõuline ilu, auväärne Narva juga, pole ometi määratud lõplikult inimsilmade eest varjule minema. Igal kevadel, suurvee ajal, avatakse paisusilmad ja vesi tormab mõne päeva kestel jõe ürgsesse sängi, seda algavaks suveks puhtaks pesema. Siis hakkavad pahisema ka kosekärestikud ja joa ürgne laul kohab Kreenholmi punaste korpuste kohal, meenutades möödunud aastatuhandeid, mil sa inimese tahet miskiks ei pidanud, mil sa kasutult oma voogudejõudu merre paiskasid.

*

Ja jällegi kannavad meid Narva jõe lained. Sedapuhku jõe alamjooksul, linna ja kuurordi vahel ühendust pidaval mootorlaeval.

Äsjasest äikesevihmast puhtaks pestud helerohelised kaldad peegelduvad sinihallides lainetes. Päike kõrvetab, otsekui tantes tasa teha pika, külma kevade kannatusi. Ülal mõõdab majesteetlikult meie liikumist kajakas — niisama helkjas nagu laevgi, mida ta saadab. Kohtla-Järve—Leningradi gaasitrassil ilmub võsast nähtavale nõtkes hirvevasikas, vaatab meid ehmunult ning kaob kohe jälle põõsastesse.

Randumissildade ääres valmistub avamerele sõiduks mootor-kalapüügijaama laevastik. Üks, kaks, kolm... viisteist, kuusteist, seitse-

teist... — oma kolmkümmend-nelikümmend punaste vimplitega traallaeva! Parema kalda ääres on nooljas süst leetseljakule jooksnud ja kaks noort inimest selles on oma huuled üsna ühte unustanud. Meie laeva vile kohutab neid kurjasti. Ja juba nad aerutavadki kibekiiresti meie kadedate pilkude eest Rosona jõe roostiku varju.

Sõja järel olid meie rahval käed pakilisi töid nii täis, et ei olnud mahti Narva-Jõesuu, meie kodumaa ühe kaunima paiga korrastamiseks. Hitlerlased jätsid ta meile reostatult, viimseni lõhutult, viitsütkutega mineeritult, okastraadirisuga rannaliival. Nüüd hakkab suvitusele siin jälle ilmet võtma.

Puhas, tuline liiv hõõgub päikeselõõmas pimestavalt. Männid sosistavad vaevukuuldavalt ja on kaunist suvepäevast nii liigutatud, et nutavad lõhnavaid vaigupisaraid. Ja samuti sosistamisi on neile midagi meelepärast vastata avameielt rannale ruttaval veevirvel.

Kaugel läänepoolsel silmapiiril, kus rannaliiva kuldne joom kaob metsade rüppe, sinavad Sinimägede kuplid, kerkivad meie tööstusmaastike tuhamäed ja suitsevad tehastekorstnad.

Ja sinnapoole kutsub mindki reisirahutus.

EDUARD VILDE JÄLGEDEL

Need kolm-neli tuhat inimest, kes möödunud tuulisel pühapäeval Muuga kooli lopsakasse parki tulid Eduard Vilde monumendi avamisele, moodustasid muidugi murdosakese Vilde talendi austajate määratust hulgast. Püsivaim monument suurele kirjanikule — Vilde looming — võidab endale iga päevaga ikka rohkem ja rohkem austajaid. Ligi sada mahukat köidet, kahele miljonile lähenev eksemplaride hulk mitmeis Nõukogude rahvaste keeltes on miljonitele võimaldanud sügavaid elamusi.

Loomingu publitseerimine on muidugi kõige tähtsam. Siin on palju head tööd tehtud, kuid palju on veel ees Vilde kogu loomingu kokkuotsimisel perioodikalademetest, kogutud teoste teadusliku väljaande ettevalmistamisel. Ja äsja püstitatud Muuga sammas on esimene skulptuurne monument meie suurele sõnameistrile.

Algus on tehtud. Ja ilus algus. Sannamehe tahatud graniitbüst seisab Muuga lossi ees, kohal, kuhu kuresaapais Aida-Eedi aastakümnete eest ainult vargsi võis tulla. Aga siin lähisümbruses kujutled kõikjal Vilde lapsepõlve jälgi. Näed, sellelt tiigilt pärinevad tema «esimesed triibulised», tollel teeristil nägi ta esmakordselt tägitatud karistussalku, seal kuskil oli popsihurtsik, millest hiljem sündis Väljaotsa sauna masendav kirjeldus...

Monumendi avamisel kõneles Muuga kooli juhataja E. Lang, et mälestusmärgi püstitamise idee algatasid kooliõpilased Vilde teoste õppimisel. Seda kuulsime teistelt, et eeskätt Langi suurele energiale võlgne me tänu, et laste ilus idee nüüd kaunis vormis realiseeriti. Tõsist tunnustust väärivad aga ka Väike-Maarja rajooni partei- ja nõukogude organid, kes leidsid võimaluse suure osa monumendi

püstitamise kuludest katta kohalikest ressurssidest. Eks ole siit palju õppida kõikidel vabariigi rajoonidel oma piirides asuvate kultuurimälestusmärkide korrastamisel ja uute püstitamisel! Ei või ju alati loota riigi rahakotile: see on küll tohtu, aga kommunismi ehitamise kulud on ka tohtud. Ja kas pole me täiesti tarbetult unustanud rahva hea tahte määratu varamu — «Vanemuise» ja «Estonia» hoone ehitamise, Tammsaare Albu monumendi püstitamise kogemused?

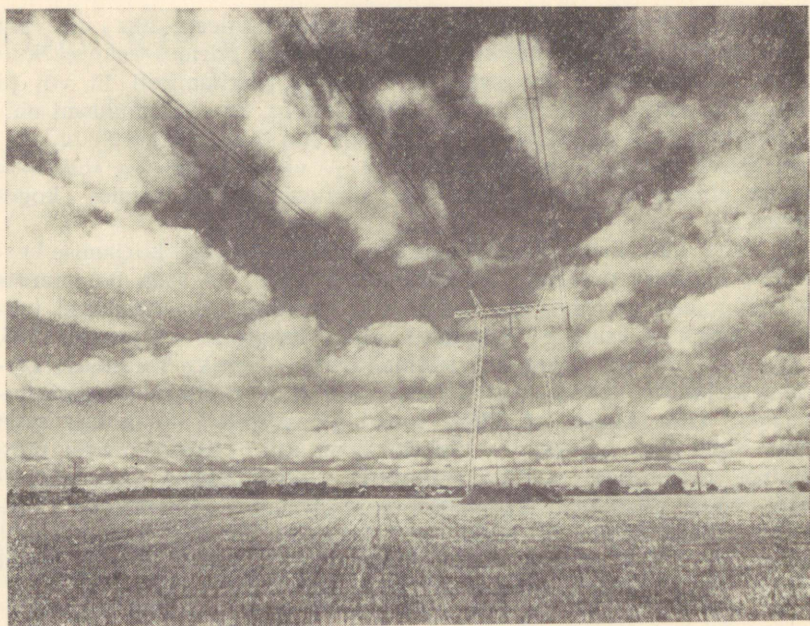
Ei taha küll kuidagi propageerida kodanlusaegset korjamise-kerjamise tüütavat praktikat iga tühja-tähja puhul — seda pole tarvis ja see poleks sotsialistlikus ühiskonnas sünniski. Aga üksikutel juhtudel maksaks kunagisi kogemusi siiski kasutada. Vähemalt 1965. aastaks — Eduard Vilde 100. sünnipäevaks — peaks Tallinnagi kerkima kirjaniku vääriiline monument. See ongi riiklikus perspektiivplaanis.¹ Olen kindel, et Vilde loomingu austajad — ja kes seda meie vabariigis poleks! — oleksid nõus asja kiirendamiseks ning riiklike ressursside teiseks otstarbeks vabastamiseks monumendi omal kulul püstitama. Tarvitseks vaid arukalt organiseerida. Tõepoolest: eesti keeles on sõjajärgsel perioodil ilmunud pool miljonit eksemplari Vilde teoseid. Kui iga eksemplari omanik annaks ühegi rubla, võiks kerkida monument missugune!

*

Monumendi avamisele järgnenud rahvarohke kontsert Muuga pargis jäi veel kestma, kui kultuuriministri asetäitja P. Uusman, Vilde muuseumi direktor E. Treier, kirjandusteadlane K. Mihkla ja allakirjutanu läksid otsima Eduard Vilde teisi järgi. Hällivate rukkipooldude vahel sõitsime sedasama teed mööda, kust paarikuine Eduard Vilde omal ajal vanemiate kätel sünnikohast Muuka oli rännanud.

Sünnikoht, jah, kus täpselt ongi Vilde sünnikoht? Oleme omaaegse Puidvere mõisa juures. Jah, siit läheb sirge tee üle välja kunagise moonaküla juurde. Seda teed mööda on palju kõmpinud kupja ameti jaoks liiga humaanne Jüri Vilde küll oma vastikut ametiülesannet täitma, küll oma mõrsjat mõisa perekambris kaema. Aga Eduard Vilde sünnitäre alusmüüri kivid Puidvere moonaküla kohal on võssa kasvanud, ja neid me päris kindlasti ei leidnudki. Loodame, et kohalikud kodu-uurijad veel sel suvel leiavad mahti Muuga algatuse jätkamiseks ja tähistavad Vilde sünnipaigagi. Pole selleks ju palju

¹ Eduard Vilde monument püstitati Tallinnas Harju tänavas kirjaniku sünni sajandaks juubeliks riiklike ressurssidega.



Põhja-Eesti suvi

vaja: jätkub, kui majaasemele vedada graniidimürakas, sellele lihvida vastav tekst, ümbrus lilledega ehtida, Pudivere mõisa juurde teeviit panna.

Sõidame Äntu külla. Siit pärineb Vilde isa. Ühes taluõues nokitseb keskealine mees traktori kallal. Küsime, et kas teate juhatada Eduard Vilde sugulasi. «Eduard Vilde on isegi siin, näete — traktori alla pugunud!» Sealt vaatabki, nägu laia naeru täis, tavotikriimuline noormees, Eduard Vilde. Osutub, et see on kirjaniku lelle pojapoeg, kes siin oma isaga koos traktorit remondib. Meid kutsutakse lahkesti tuppa, näidatakse perekonnapiilte kirjaniku suguvõsast. Treier märgib õhinal üles senitundmatu fakti, et kirjanik aasta enne oma surma viibis siin kambris, oma lelle matustel.

Õhtu jõudis, päike veeres. Kirjaniku jälgede otsijad otsustasid elamusterikkale päevale panna punkti Eduard Vilde kalmu külastamisega.

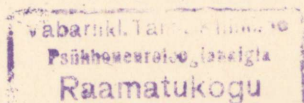
Äsja oli Pirita ringrajal lõppenud mootorrataste võiduajamine. Jälle ei pääse mööda vajadusest meenutada kalmisturahu ja mootorikära kooseksisteerimise võimatust.

1929. aastal kirjutas Vilde, oma töötoa aknast staadioni hääli kuulates: «Nad on vahel mõirgavad ja undavad nagu orkaan ookeanil. Siis panen käed risti ja õhkan Taara poole, et ta laseks küm-nendatki osa sellest ürginimlikust vaimustusest osa saada meie vaimuväärtustele. Miks siis peavad kõva ning osav suurvarvas ja väle jalg või käsi olema kõrgemas hinnas kui mõtlev ja loov aju?»

Meie päevil tekib meie maal harva vajadus säärase vastandamise järele, sest vaimuväärtusedki on nüüd kõrges hinnas. Aga ikkagi on halb mõtelda, et Vilde ja teiste tema suurte kaasaegsete ja järglaste viimse puhkepaiga ümber on tihti kõrvulukustav kära.¹

1959

¹ Motovõistluste ringrada on nüüd Metsakalmistult eemale viidud.



AHJA

Kui Ahja kunagisele mõisale lähened, hakkad kohe otsima väikese Illimari jalajälgi ja tema silma läbi nähtud maastikke. On ju Eesti NSV rahvakirjaniku Friedebert Tuglase poolmemuaariline lapsepõlveromaan «Väike Illimar» saanud südamelähedaseks igale eestlasele ja viimastel aastatel eesti kirjandusele kuulsust toonud

Ahja



paljudes Nõukogude rahvaste ja väliskeeltes. Illimari-aegadest on siin muidugi kõik tundmatuseni muutunud. Parki ümbritsevad kolhoosi uhiuued tootmishooned ja kolhoosnikute individuaalelamud. Silma köidab uus moodne kauplusehoone, mis oma välimuse kui ka kaubarohkuse poolest ei jää maha linnade parematest kaubamajadest. Toretsev «härastemaja» seisab siiski endiselt hoolitsetud pargi rüpes. Illimar tohtis seda üksnes eemalt vaadata ja ainult vargsi läks köögiuksest virtinale kosja. Nüüd kannab hoone silti «Ahja Keskkool» ja praegu, suvel, kihab vana maja igast Eesti nurgast siia sõitnud lastest: siin on vabariigi üks paljudest pioneerilaagritest.

Käesoleva aasta varakevadel, Friedebert Tuglase 75. sünnipäeval, rajasid Põlva rajooni kultuuriorganisatsioonid Tuglase ammuhävinud sünnimaja kohale väikese iluaia ja tõid sinna suure põllukivi, mille külge kinnitati marmortahvel asjakohase tekstiga. Mälestustahvel paigutati ka hoonele, kus Tuglas — või väike Illimar — oma lapsepõlveaastad veetis. Need kohad on ilusatel suvepäevadel tuhandete turistide armastatud vaatlusobjektideks.

1961

MUNAMÄGI

Suure Munamäe vaatetorni tipust, ligi 350 meetri kõrguselt — kui merepinnalt arvata — kostab vägev neljahääleline koorilaul: «Kui siit pilvepiirilt alla vaatan üle õitsva Eestimaa...» Laul kaigub kaugele-kaugele üle imekaunite maastike — mäekuplite, järvesilmade, põldude ja metsade. Vaade on nii ülev ja suurejooneline, et keegi ei saa jätta kordamata laulu sõnu: «Siin on ilus eladal»

Sedapuhku moodustab innuka laulukoori Tallinna Pedagoogilise Instituudi II kursuse üliõpilaste matkagrupp. Neil on seljataga pikk jalgsimatk Petserist Haanjasse ja varsti asuvad nad teele Rõuge kaudu Värskasse, seljakotid seljas ja uljad matkamarsid suus. Neile saateks tinistab aga kauneid kandlelugusid Munamäe vaatetorni populaarne valvur, humoorikas, iluhingeline «Haanja miis» Eduard Tagamets, kes on tänavuse turismihooaja kestel vaatetornipäasmeid ulatanud juba kaugelt rohkem kui kümnele tuhandele turistile, neile asjalikke matkatarkusi jaganud ja aina ilusaid kandlelugusid tinistanud.

Eesti on rikas kaunitest paikadest — kõiki vaatamisväärsusi ei suuda ühe suve jooksul kaugeltki läbi sõita. Suurele Munamäele, ühele kuulsamale looduskaitsealale, aga suunduvad peaaegu kõikide ilujanuste matkajate teed.

1961



Lauluisa Võrus



Kreutzwaldi kaev Võrus

VÕRU

Kes aastate tagant satub Võrru, see usub end olevat eksinud. Kus on toonane igav, unine, ilmetu provintsipesa? Võru on viimaste aastate kestel saanud moodsaimeliseks, vilka tänavaliiklusega linnaks. Palju kauneid uhiuusi elamuid, Eesti ilusamaid keskkoolihooneid, gaasianalüsaatorite tehase suurejooneline tootmiskorpus, suured kaubamajad... ei, ei, kuhu on jäänud kunagine kadakasakste pesake? Tamula kallas kirendab suvituselust, kuulutustahvlid teatavad Riikliku Meeskoori, Tallinna Draamateatri, Läti pantomiimi-teatri, kohalike muusikute etendustest ja kontsertidest.

Eesti rahvuseepose sünnilinn elab «Kalevipoja» juubeli tähe all. Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseumis on käimas hoone restau-reerimistööd. Hoolikate teaduslike uurimuste tulemusena leiti «Kalevipoja toa» krohvi alt Lauluisa käekirjaga paberitükikesi ja tapeedikillukesi, mis võimaldasid toale tagasi anda eepose kirju-tamise aegse välisilme. Kreutzwaldi kauaaegse kodu õuel asuvalt kaevult kõrvaldati hiljem sinna asetatud pump ja nüüd võib sealt võtta vett koogu abil, nagu seda tehti Lauluisa päevil. Muuseumi teaduslikud töötajad koostavad intensiivselt uut ekspositsiooni, et eelolevaks sügiseks, «Kalevipoja» auväärseks juubeliks, ukсед jälle rahvale avada.

Ei tea, miks, aga vanasti oli käibel naljatlev kõnekäänd: narr, kes Narvast naise võtab. Nüüd on see küll juba ammu oma kehtivuse kaotanud. Hiiglaseks kasvanud, moodsa tehnikaga Kreenholmi Manufaktuuri tõttu põle Narvas praegugi naistest nappust ja näib, et teistes tööstustes rügavad mehed neid põrmugi ei põlga. Igatahes on ilusatel suvepäevadel ilmne, et Narva kubiseb õnnelikest noorpaaridest ja pruuniks kõrbenud makerjaid ukerdab kõikjal veevõrgude ääres, kui palavus kipub tuska tegema. Ja mis neil siin vigagi elada: äsjase masendava varemeteräo asemele on tekkinud moodsailmeline, heakorrastatud suurlinn; aina uute alusmüüride ja tellingute järgi otsustades paistab aga, et linnaehituse suurhooaeg on alles algamas. Pole ka ime: juba üksi Narva külje all kerkiv energiahiiglane, Balti soojuselektrijaam, vajab ehituse käigus ja — olgugi et jaama töö on viimase võimaluseni mehhaniseeritud — ka hiljem rohkesti inimajusid ja -käsi. Juba praegu, mil kaks hiigelkorstnat suitsevad, kaks alles katelde läitmist ootavad ja veel järgmisele kahele alusmüüri rajatakse, mõjub elektrijaam, ainuke selletaoline maailmas, üpris vägevana. Nüüd voolab siit valgust ja jõudu juba nii Tallinna, Leningradi kui ka Riiga; kui nelja aasta jooksul valmivad kõik mitukümmend katelt oma põrgukuumusega, siis tulvab siit ligi kaks miljonit kilovatti üle maa.

Kui ruttu läheb aeg suurtes töödes: alles kuue aasta eest valmis eestlaste iidne unistus — Narva joa jõudu kogu ulatuses rakendav hüdroelektrijaam. Siis oli see Eesti oludes lausa hiiglane; varem kasutult merre voolanud Peipsi veed on juba tohutu töö nõukogude inimeste heaks korda saatnud. Balti Soojuselektrijaamaga võrreldes jääb ta aga üsna päkapikuks, sest jõudu on tal nooremast venest kaksteistkümmend korda vähem.

Kui kuue-seitsmetunniline tööpäev läbi, ootavad narvalasi kalastusveed ja supelrannad. Neid on siin külluses, sest Narva-Jõesuule



Elamu Narvas

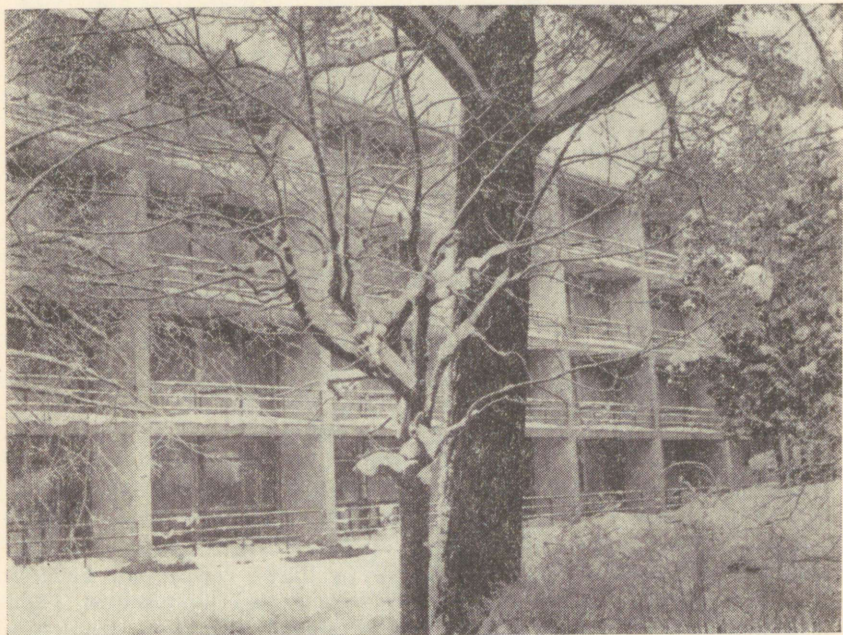
ja Eesti vägevaimale jõe le tuli mõne aasta eest võistlejaks mõlemaid energiahiiiglasi veega toitev ja jootev veehoidla — Narva meri. Suvitajaid, eriti nädalalõpul, on kõikjal rohkesti. Kreenholmlased on oma tööd-tegemised nii seadnud, et nad võivad peale iga-aastase korralise puhkuse suvitusrõõmudele anduda igal nädalal kaks tervet päeva järjest: laupäeviti ja pühapäeviti.

NARVA-JÕESUU

Tuul polegi kuigi tugev, aga ometi mürisevad Soome lahe vahutavad lained liivaramnale. Küll need masseerivad ja hüpitavad mõnusaalt suplejaid, nii et ülemeelikut kilkamist on kogu rand täis. Siis ootab tulipalav, puhas mereliiv luidete vahel, männimetsade kosutav vaigulõhn. Teist nii kaunist supelranda kui Narva-Jõesuu annab otsida. Enam kui viisteistkümmend kilomeetrit kuldkollast liivariba, palistatud kilgendava mere ja rahust pakitseva metsaga.

Tänavune hooaeg on auväärse kuurordi pikas elueas ajalooline. Lisaks kogu maalt siia sõitnud üksiksuvitajatele ja perekondadele, pioneerilaagrites, mitmeilmelistes sanatooriumides, Narva ja põlevkivibasseini tööliste puhkekodudes olijatele tulid nüüd siia suvitama ka — põllutöölised. See tundub uskumatuna neile, kes tunnevad ainult eesti põllumehe toonast töötrööpimist varavalgest hilisööni, kusjuures puhata sai alles siis, kui kaks kätt oli rinnale risti pandud. Nüüd avati siin Eesti NSV kolhoosidevaheline puhkekodu, mis kaks-teistkümmend päeva kestvas vahetuses võtab vastu rohkem kui poolteistsada puhkajat. Saab ju alles meie päevil päristõeks iidne eesti kõnekäänd: põllumees põline rikas.

Esimesed põllumehed-puhkajad Rapla rajooni Lenini-nimisest kolhoosist, Põltsamaa rajooni «Leninliku Tee», Kose rajooni «Edu», Paide rajooni «9. Mai» ja teistest kolhoosidest naudivad nüüd Eesti kauneima kuurordi võlusid. Nende käsutuses on arhitektuurikunsti viimase sõna järgi ehitatud hoone moodsa sisustusega, kahe voodiga toad, hambaravikabinet, spordiväljakud, omapärane vabaõhukamin... ennekõike aga sinendav ja mühav meri kohe tuultvarjava



Puhkekodu Narva-Jõesuus

liivakallaku taga. Puhkusetuusiku hind — 40 rubla vahetuse eest — on jõukohane igale korralikule kolhoosnikule, sellegi tasub enamikule puhkajaist kolhoosijuhatus. Esiialgu, kibedal põllutöö hooajal, suudab puhkekodu rahuldada kõiki kolhoosnikuid, kel on suvel mahti puhkust võtta; siis aga, kui vili juba salve on pandud, võib oodata siia suurt tungi, sest puhkekodu on avatud aasta läbi. Sel ajal, kui talurahval rohkem aega on, tuleb küll suplusmõnudest ilma jääda, aga ilu ja mugavust on Narva-Jõesuus igal aastaajal.

PÕHJARANNIK

Rannik kui hüppel
rännakuhoos:
manner ja meri
siin sülitsti koos...

Nii algab eesti tänapäeva kooriliteratuuri üks kõige armastatumaid laule «Põhjarannik», mille autoriteks on Kersti Merilaas ja Villem Kapp. Eriti vägevalt pääseb see ood teadvuses kajama laulu loojate inspiratsioonipaigas, Põhjaranniku kõrgel kaldal viibides. Alustad matka Narva-Jõesuu lähedalt ja liigud randa pidi kaugele Kunda taha välja ja sa oled keeletu vapustavast looduseilust. Oled maailmas näinud kõrgemaidki rannikuid alasti põhjamaise graniidiga või subtroopilise dekoratsiooniga ja neid vaimustatult imetlenud, aga sinne kurkukõditav liigutustunne, piki selgroogu voogav kuumuselaine on teisel tulemata jäänud. Kodumaatunne teadagi... Siin nagu tunnetad erakordselt selgesti, millest kõigest need ilma on, kes ei leia või ei söanda leida teed oma maa ja rahva juurde.

1961



Põhjarannik. Ontika.

KURGJA

Siia Vändra metsade rüppe koondusid möödunud sajandi seitsmekümnendatel-kaheksakümnendatel aastatel kogu meie maa unistused ja lootused paremaks eluks — siin elas ja kustus suur valgustaja-demokraat, poliitik, pedagoog, kirjanik ja ajakirjanik, kultuuri-, ühiskonna- ja majandustegelane Carl Robert Jakobson. Nüüd tulevad siia igal aastal tuhanded Jakobsoni vaimse pärandi austajad. Neid võtab vastu Jakobsoni talumuuseum, mille rikkalik ekspositsioon

Kurgja





Carl Robert Jakobsoni kalm Kurgjal

hiljuti täienes erakordselt väärtusliku Kurgja arhiivi näol, mille muuseumile pärandas Jakobsoni viimne järglane, tema tütar, enne kui ta läks isa juurde Kurgja perekonnakalmistule.

Kurgja talu elamu jäi Jakobsoni varajase surma tõttu pooleli. Kodusest arhiivist leitud Jakobsoni jooniste järgi viidi hiljuti ehitus lõpule. Rekonstrueeritud on ka kõrvalhooned. Ilus rippsild viib üle Vändra jõe suurmehe viimse puhkepaiga poole.

Kurgjast kümme kilomeetrit eemal, Vändra alevi juures, püstitasid vändralased paari aasta eest nägusa mälestusmärgi Jakobsoni kirjanduslikule ristitütrele Lydia Koidulale. See asub kohal, kus eesti rahvale kallis Koidulaulik sündis ja kus ta «kasteheinas põlvini» kunagi jooksis. Nagu Kurgja, nii on ka see paik tuhandete turistide külastusobjektiks. Eriti rohkesti on Emajõe ööbiku austajaid siia, aga ka Pärnu Ülejõe Koidula muuseumi ja Tallinna Metsakalmistule (kuhu 1946. aastal Kroonlinnast Koidula põrm toodi) oodata selle aasta 11. augustil. Sel päeval 75 aasta eest lakkas tuksumast Koidula süda.

Vändra mälestab vääriliselt mineviku suurkujusid, keda ta pinnast on rohkesti võrsunud. Samal ajal ei väsi ta aga teiste kodumaa rajoonidega jõudsalt sammu pidamast kommunismi ehitamisel.

TAEVASKODA

LEMBITU LINNUS

Metsavahid on kõik suured loodusesõbrad. Ahja jõe kaldail laiuvate metsade valvuril Elmar Kurvitsal on peale kuusikute valvata veel Eesti looduse üks kaunimaid paiku — Taevaskoda. E. Kurvits on põhitöö kõrval riikliku looduskaitse kohalik volinik; iga loodusesõber leiab temas Taevaskoja vörratusse ilusse kiindunud teejuhi; need aga, kes vahel loodust rüvetama kipuvad, saavad nii keevalise noomitusepistli osaliseks, et viimnegi isu kaob emakesse loodusesse ebaviisakalt suhtuda. Taevaskoda on põhjamaise ilu tõeline aare kärestikulise jõega, kõrgete punasest liivakivist kallastega ja linnulaulust rõkkava kõrge metsaga. Siinsed rajad ei rohtu tuhandete turistide jalajälgede tõttu.

1961

Ahja jõel



LEMBITU LINNUS

Meie esivanemate paljude teadaolevate muistsete linnuste hulgas on Lembitu linnus Lõhaveres, Suure-Jaani lähedal, eriti tähelepanuväärne. On see ju ainuke eesti linnus, mille vanem on meile nimepidi teada, vanem, kes oli kaasaegse kroonika nappe andmeid mööda üks kangelaslikumaid rahvajuhte ja väepealikuid sellel traagilisel ajajärgul, kui saksa-skandinaavia röövrüütlid meie maad tule ja verega anastama tulid.

1936. aastal alustati prof. H. Moora juhtimisel Lembitu linnusel arheoloogilisi kaevamisi. Eriti hoogsalt ja tulemusrikkalt on väljakaevamised siin kulgenud real sõjajärgsetel aastatel; samuti auväärse arheoloogi H. Moora juhtimisel. On avastatud linnuse kolme mahapõlemise jäljed, hooneasemeid, keldreid, kaks kaevu, arvukas hulk üksikleide.

Tänavune suvi on seni olnud väga leiurohke. Paljude oda- ja nooleotste, hõbe- ja pronksehete, XII sajandi müntide, luukildude jne. hulgas andis maapõu hiljuti välja rohkem kui meetripikkuse, oma aja kohta meisterlikult sepistatud terasmõõga, mis oli üsna hästi säilinud. Meeldiv oleks kujutleda, et seda mõõka kandis seitsme ja poole sajandi eest Lembitu ise, aga see pole tõenäoline. Mõök leiti linnuse tulekahjus kokkuvarisenud oletatava värava rusude alt, sinna jäi arvatavasti ka mõõga kandja ja see oli mõõga tunnuste järgi vist vaenlane. Lembitut tabas kangelassurm teatavasti aga Pala lahingus.

Väljakaevamised jätkuvad ja annavad loodetavasti veel palju väärtuslikku materjali, mille alusel oskame paremini kujutleda esivanemate elu ja võitlust kodumaa vabaduse eest.

1961



Lembitu linnus

MEHIKOORMA

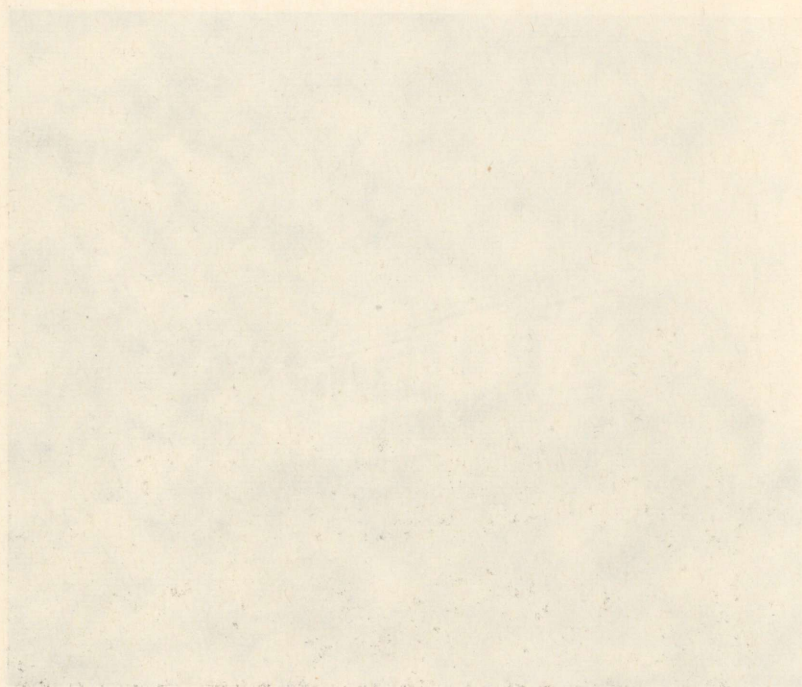
Mehikoorma — maaliline paik Peipsi ja Pihkva järve ühendava «kaela» ääres. Üle kolme kilomeetri laiuse veevälja terendab Venemaa kallas. Lainetel õõtsuvad tavaliselt Lenini-nimelise kalurikolhoosi mootorpaadid ja purjekad, kuid nüüd, südasuvel, tõmbavad kalurid saaki pärispõldudelt, sest kalavarude suurendamise huvides on kalapüük suviti siin katkestatud. Selle-eest on aga nii kohalikel elanikel kui ka linnadest siia sõitnud suvitajatel iga päev palju lõbusat hullamist järve karastavates voogudes.

Mehikoorma. Mälestustahvel Eesti korpuse kodupinnale jõudmisest 1944. aastal.



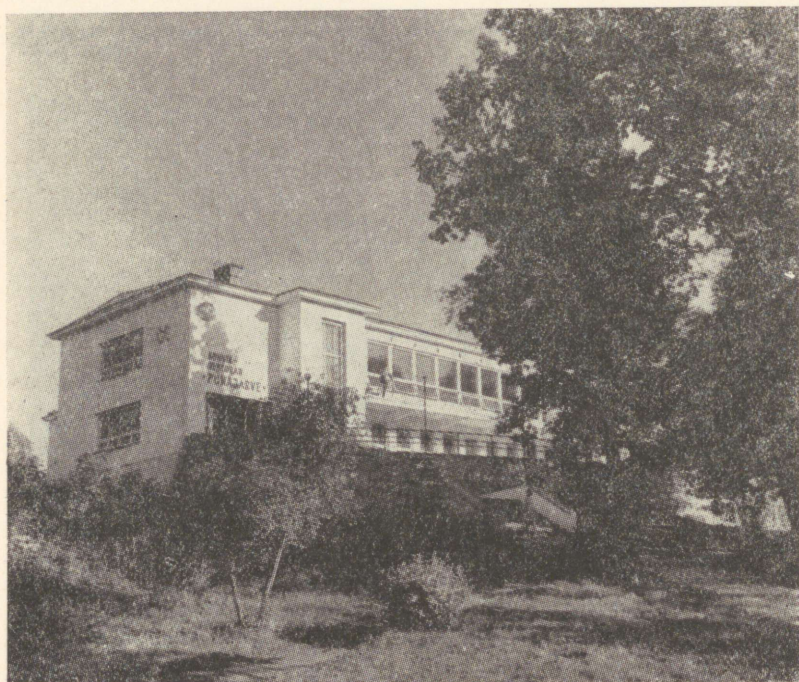
Siin lähedal on ajaloolised paigad, kus Aleksander Nevski seitsme sajandi eest lõi tagasi saksa penirüütlite ittatungi kuulsas Jäälahingus. Seitsmeteistkümmne aasta eest aga murdis siin kodutee lahti Nõukogude armee Eesti korpus, et koos teiste nõukogude sõjameestega puhastada Eestimaa ristirüütlite järglastest, fašistlikest jõukudest.

1961



PÜHAJÄRVEL

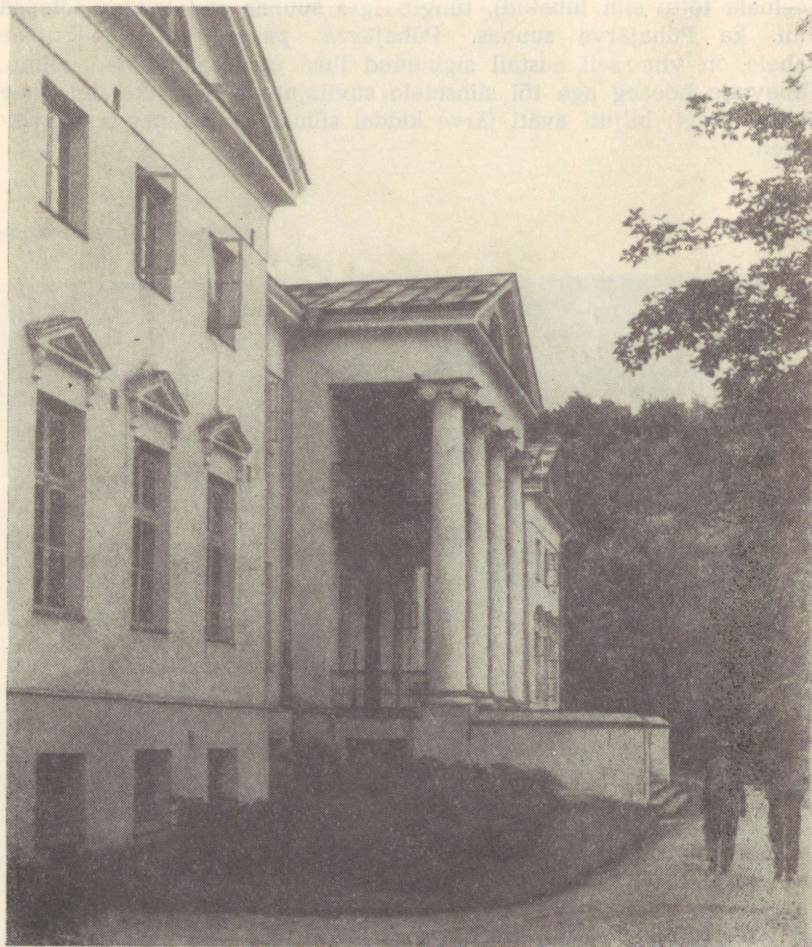
Pühajärve kohvik-restoran



Suvepäevil viivad kõikide matkajate teed Lõuna-Eestis Pühajärvele. Kes suudaks loendada kõiki seljakotiga astujaid, jalg- ja mootorrattureid, auto- ja bussitäisi, kes siit igal hooajal läbi voorivad! Kauneid kohti on Eestis ju palju, aga Pühajärvest ei raatsi keegi ilma jääda. Siin on igapäevase elu midagi: idüllilise looduseilu imetlejatele, vees hullajatele ja vee peal paadis unelejatele, õngehaigetele ja kallile kaaslasele armusõnade sosistajale. Et neile kõigile peavarju jätkuks (telklaagrid pole Pühajärve ümbritseva looduskaitsekeeluala tõttu siin lubatud), tungib igas suunas end laiutav Otepää linn ka Pühajärve suunas. Pühajärve pargi ja Apteekrimäe vahele on viimaseil aastail siginenud ilus, moodsaimeline aedlinn. Tänavune hooaeg aga tõi siinsetele suvitajatele ja matkajatele uuetoreda kingi: hiljuti avati järve kaldal silmapaistvalt nägus kohvik-hotell.

1961

RÄPINA



Kui Nõukogude Eestis iluaiandus suure hoo on saanud, siis võlgname selle eest tänu kindlasti ka Räpina Aiandustehnikumile. Kus veel saaks noorukite ilumeel jõulisemat toitu kui aiandustehnikumi liigirikkas, hoolitsetud pargis, mida kolmest küljest kallistab legendiderohke Võhandu jõe sügavsinine lainetus! Nagu juba palju aastakümneid, nii joodab nüüdki Võhandu ka vana paberivabriku jõujanu. Siinsamas on aga mõne viimase aasta jooksul tõusnud uus Räpina. Üks nägus elamu teise järel kerkib selle kunagise kolka pinna, nii et arvad end olevat sattunud moodsasse linnakesse. Avar, valgusküllane haigla, suurlinnadelegi silmi ette andev ilus kaubamaja, uhke restoran... on see tõesti toonane unine pesakene Setumaa piiril? Praegu aga annavad ehitusmehed viimast lihvi Räpina vastsele keskkoolihoonele, kuhu sügisel tungleb sadu haridusjanulisi noori.

1961

SAAREMAA

Siinsetel munasiledatel teedel on matkajail alata kiusatus magist-raalidelt kõrvale pöörduda. Astud või sõidad kilomeeter, kaks, ja jälle soovib mingi erimärgiga varustatud teeviit sulle minna pare-male või vasakule järjekordset vaatamisväärsust tundma õppima. See annab meeldivat märku nii Saaremaa kodu-uurijate eeskujulikust

Kingissepa (Kuressaare) linn Saaremaal





Saaremaa

hoolikusest kui ka sellest, et Saaremaa tõepoolest kubiseb harukordsetest aja-, kultuuri- ja loodusloolistest objektidest. Sind ei juhita tühja-tähja juurde, ei! Viidumäe looduskaitsealalt leiad hulk haruldasi taimi, sealhulgas maakeral ainukordselt täheldatud Saaremaa robirohu. Siinsamas on ka Saaremaa kõrgeim mäetipp, kust avaneb võrratu vaade läänerannikule ja teisele kuulsale looduskaitsealale — Vilsandi linnuriigile. Valjala maalinna tohutul inimkätega kokkukantud kivikangrul kummardad veel sajandite tagant muistsete saarlaste töökuse ja vabadustahte ees; sellest samast kõnelevad ilmekat keelt arvukad mälestusmärgid Saaremaa ülestõusu lahingupaikadel. Uhtaegu ängistavad ja kunstilist naudingut pakkuvad jäljed röövullutajatest — Kuressaare loss, Karja, Põide, Valjala ja teised kirikkindlused... Tehumardi meeletu tapluse väli... Kaali ainulaadsed meteoriidikraatrid... Võimas vaatepilt Mustjala kõrgelt pangalt... See kõik on ainult väike osa sinsetest paikadest, kuhu teeviidad teadlasi ja turistide kutsuvad.

Õieti pakub Saaremaa tervikuna (nagu ka ta lähemad naabrid Hiiu, Muhu ja Vormsi) mandrilt tulijale sügavaid elamusi, mis ikka

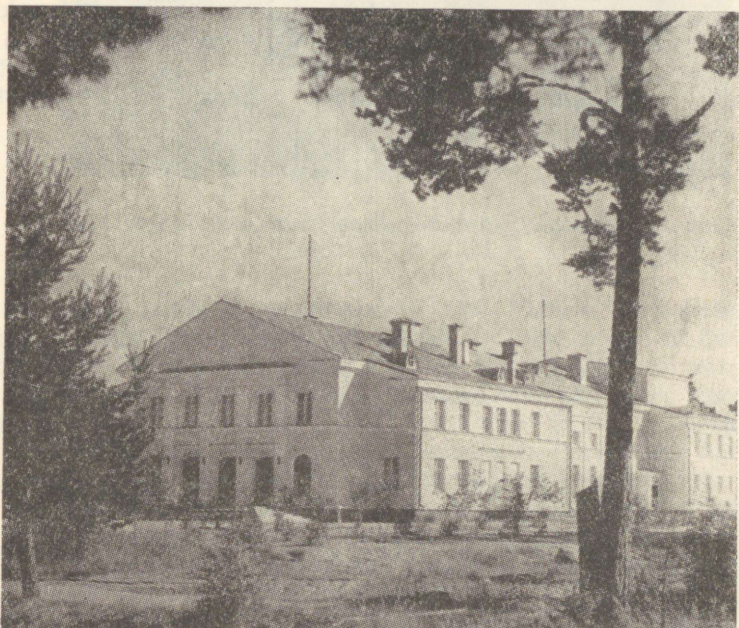
värsketena püsivad ja kordumisel ei nürine. Looduspiltide äärmine mitmekülgsus, muinsuste rohkus, asustuslaadi omapära, ennekõike aga saarte elanike aval vastutulelikkus, visa töökus, veetlev huumorimeel... Meie saari on nimetatud suurteks vabaõhumuuseumideks. See on tõde, aga poolik tõde. Säilitades minevikutradsioonidest kõik väärtusliku, edasiviiva, tundub saarte rahva rinnus kommunismi ehitamise pulss lõovad kirglikumalt kui mõneski mandri nurgas. On vaja vaid vaadata siinsete viletsate looduslike eeldustega põldude viljakust, vägevaid kalalaevastikke, aina kerkivaid uusehiti ja tööstusettevõtteid, saarte elanike kustumatut kultuurijanu, et selles veenduda. Saared pole ju enam toonased kolkad, mis tihti kuude kaupa olid muust maailmast eraldatud. Tihe lennuühendus ja pidevalt üle väinade edasi-tagasi saalivad praamid (rääkimata raadiost ja televisioonist) teevad saartelastele hõlpsasti kättesaadavaks kõik «suure maa» hüved. Kohalikest hüvedest — mida võõra silm vahest selgemini märkab kui oma — pole niikuinii puudust.

1961

SÕMERU

Millisest Sõmerust on jutt? Sellenimelisi kohti on Eestis mitu, ja küllap igähele neist — nagu ükskõik mis nime kandvale asulale meie maal — on viimased aastad toonud palju uut ning tähelepanuväärset.

Sõmeru



Sedapuhku mõni sõna Sõmerust Saaremaa südames, maalilise maastiku keskel. 15. septembril avatakse siin vabariiklik kopsutuberkuuloosisanatoorium. See kujuneb suurimaks omalaadiliseks asutuseks Nõukogude Liidus. Sanatoorium mahutab korraga 600 haiget, 150 kohta on varutud noorukitele ja neidudele, keda on tabanud kopsuhaigus. Nad võivad siin viibida kuni täieliku tervenemiseni — tavakohast kümme kuud kestvat keskmist raviaga neile ei kohaldata. Kohe alustavad tööd ka erirežiimiga keskkooliklassid: ravi ja õppimine käivad käsikäes.

Iga kolme-nelja haige käsutuses on omaette kahetoaline korter vannitoa ja muude kõrvalruumidega. Kortерid asuvad uutes hoonetes sihvakate mändide keskel. Ravi- ja teenindava personali käsutuses on mitukümmend nägusat üheperekonnavillat. Paljude ühiselt kasutatavate hoonete hulgas pälvib erilist tähelepanu suurejooneline klubihoone. Moodsa tehnikaga lavaseadeldis, avar orkestriruum lava ees, 425-kohaline väga mugav vaatesaal tõusva põrandaga, uusimad kinoseadmed, garderoobid, raamatukoguruumid, vestibüülid... sellist annab otsida suurteski linnades.

Küll kõik see luksus võib haigele ränka raha maksta, mõtleb lugeja, kellel on kurbi kogemusi kallist ravist kodanlusaegsetes sootuks kehvemates sanatooriumides. Ainuke kulutus ravialuse enda taskust on aga vaid sõidupilet Kuivastu sadamani — sealpeale pole tal muud muret kui hool tervise taastamise eest. Palk teadagi säilitatakse sanatooriumis viibimise kestel, et perekonna heaolu kindlustada.

Üpris meeldiv terviselinn Saaremaa südames!

1961

NÜPLI JÄRV



Nüpli järvel. Olga Wulff Gustav Wulff-õie majamuuseumi ees.

Kes Pühajärve randade rahvarohkusest või Väikese Munamäe otsa ronimisest väsinud on, see ei jäta külastamata lähedal olevat ilusat Nüpli järve. Järve kaldal iidsete, tohutult kõrgete lõhmuste varjus on Lõhmuse talu. Siin veetis oma viimased eluaastad igale otepäälasele tuntud Gustav Wulff. «Õie» varjunime ja laulu «Õrn ööbik, kuhu tõttad sa» järgi teab seda omaaegset rahvameest iga eestlane. Mullu suvel asetati suure pidulikkusega tema viimsele elukohale mälestustahvel ja avati väike muuseum. Luuletaja lesk Olga Wulff, kes siin pensionärina vanaduspäevi veedab, kinkis Lõhmuse hooned Fr. R. Kreutzwaldi nimelisele Riiklikule Kirjandusmuuseumile, kes rajab siia oma töötajate puhkekodu.

Kui oled meie vabariigi tööstuskeskuse, laialdase põlevkivibasseini läbi sõitnud, siis seisad raskuse ees: millest kõigepealt rääkida? Kas Kohtla-Järvest tema Sotsialistliku linnaosaga, mis aasta, paari jooksul, mil siin viimati sai käidud, uute moodsate elamute, parkide ja lilleväljakute arvel on jumekamaks läinud? Või suurlinlikust Jõhvist, mis teiste siinsete linnade ja linnakestega juba kokku kasvamas on? Või range suurejoonelisusega kujundatud Ahtmest tema sadade hii-gelelamutega? Viimseni mehhaniseeritud all- ja pealmaakaevandus-test, kus kaevurite kuuetunniline tööpäev tunduvat vanade kaevu-rite tõendust mööda lustipiduna kodanlusaegse kondimurdmisega võrreldes? Suurtest elektriijaamadest, maailma ainulaadsest gaasiteha-sest, keemiakombinaatidest, põlevkivituhka toredateks hooneteks moondavatest ehitusmaterjalide konveieritest? Vilkast kultuurielust esinduslikes rahvapaleedes?... Kõnelemisväärset leiduks siit roh-kesti. Seepärast jätkem sedapuhku kõik muu «ja teiste» ossa ja vaadelgem pisut noorimat, alles esimesi sõnu koogavat liiget põlev-kivilinnade suurearvulises peres (kelle eluiga küll ühelgi ei ületa tosinat aastat) — ilusanimelist Sirgalat.

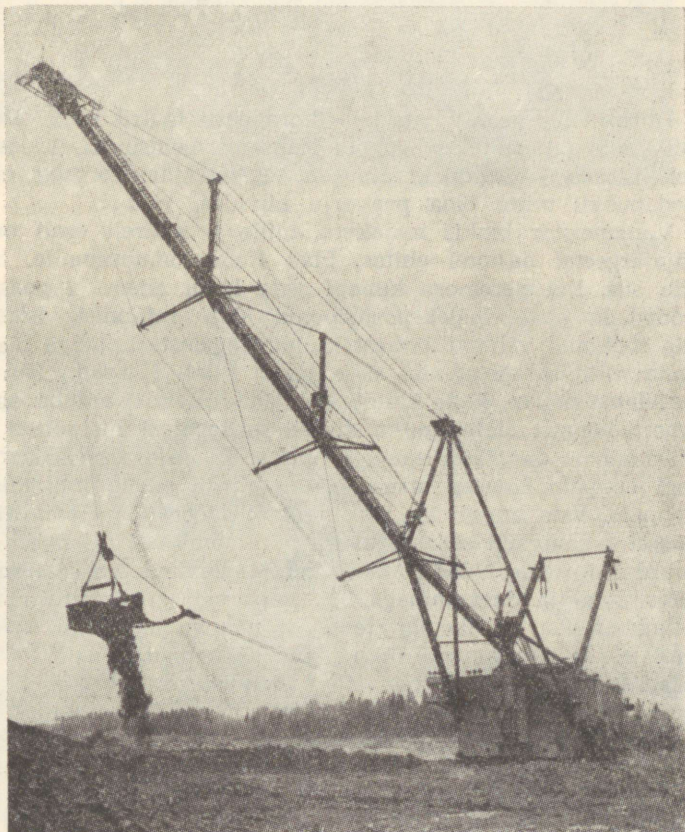
Siin oli sellenimeline küla Alutaguse soode ja tihnikute pärapõr-gus. Sõjatont leidis siia tee ja tegi küla maatasa. Vahepeal oli siia asja ainult põtradel, rebastel ja rästikutel, sest külaase ühines ümb-ruse tihnikuga. Kui aga sõja järel siginenud sajad küttekolded aina näljasemaks läksid ja Narva juurde eriti ablas soojuselektriijaam tõusma hakkas, tulid targad pead mõttele: siit troostitult jäätmaalt leidub toitu aastakümneteks või sadadekski paljudele energiahiig-lastele. Mis peaasi, toit on kättesaadav, lausa õhukese kamara all, lõõgu aga sammuvad ekskavaatorid kihvad sisse ja kummutagu söi-dukitesse!

Sestap siis siia see linn-lapsuke kasvama hakkaski. Sedapuhku võt-tis ta meid vastu keset võsa neitsilikku rohelist, kaselehtede lõhna-uimas. Kõik on siin alles lapselikus alguses, ent juba aimed avaraid kasviperspektiive lähemaiks aastaiks. Praegu on ainult paarküm-

mend nägusat hoonet, aga juba lähevad kenasti kavandatud keskus-
sest veel asustamata asfaltteed igasse ilmakaarde, juba on alus pan-
dud suurtele alleedele ja magistraalidele. Otse sümboolsena mõjub
asja valminud eriti ilus lastesõime ja -aia hoone — sirgalaste uuel
põlvkonnal on siin küll hea sirguda.

Muide, lisaks Haanja, Otepää jt. kõrgustikele peavad geograafid
fikseerima Eestisse uue kõrgustiku: Põlevkivikõrgustiku. Kümned
soliidse kõrgusega tuhamäed vabariigi kirdeosas annavad selleks
asja küll. Või, mine tea, varsti on need kõik ehitusmaterjaliks ja
põllurammuks laiali veetud!?

1961

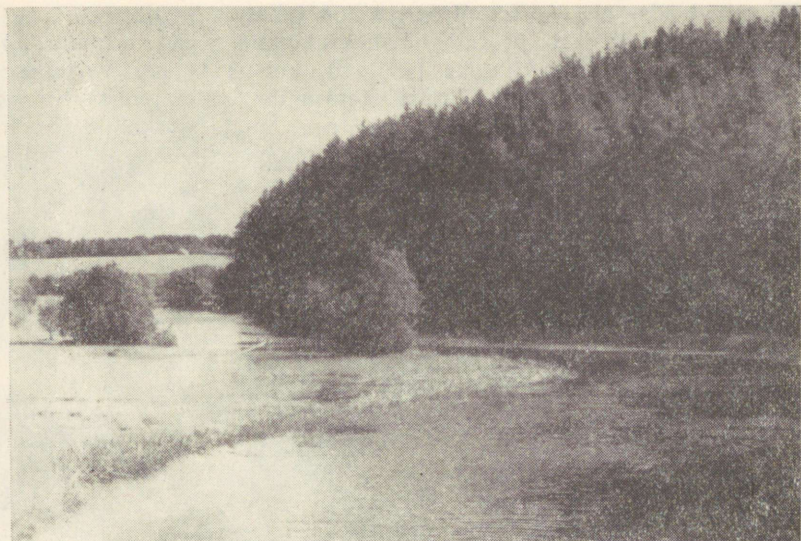


Sirgala

ELVAS JA NAABRUSES

Hiljuti külastasin Elvas jälle kord eesti teatrikunsti veterani Eesti NSV rahvakunstnikku Leopold Hansenit. Leidsin ta täislastis käruga askeldamas — Leopold Hansen tegeleb järjekordselt ehitustööga. Sedapuhku mitte oma peavarju huvides, vaid...

Vanameister kinkis majakese, mille ta suurelt osalt oma kätega sõjajärgsetel aastatel ehitas, Elva Koduloomuuseumile. Selleks, et siia siis, kui peremees kunagi seda kodu enam ei peaks vajama, koondada memoriaalekspositsioonid Elva rajoonist võrsunud või siin töötanud väljapaistvatest kultuuritegelastest. («Ega ma neid küll enne viitteist aastat siia sisse lase,» ütleb Hansen.) Kui aga neid loendama hakati, kelle elutöö siin jäädvustamist vajaks, siis kogunes Ignati Jaagust alates siitkandi kultuuritegelasi nii suurel hulgal, et ühiskonnale annetatud maja ei mahutaks seda ekspositsiooni. Ja siis tegi Leopold Hansen otsuse: ta ei piirdu elamu kinkimisega ühiskonnale, vaid annab ka oma näitlemistööst ja kirjanduslikust tegevusest kogunenud säästud avara muuseumisaali rajamiseks eluhoone juurdeehitusena. Nüüd hakkab kenasti kavandatud saal suurte aken-dega, sise- ja õuekaminaga, laia terrassiga juba katuse alla saama. Minu arvates on ka siin tegemist näitega meie aja iseloomulikust protsessist: eraomandusliku sukasäärementaliteedi hääbumisest, üksikisiku kogu jõu, kogu elu pühendamisest ühiskonna heakäekäiguks. Elva rajoon oleks varem või hiljem jõudnud uue muuseumihoone rajamiseni riiklike ressursside arvel, nagu ta peale palju muu alles äsja avas Otepää uue keskkoolihoone. Selle teadmise aga ei vähenda Leopold Hanseni sammu väärtust. Ei tegelikkudega põhimõttelist.



Elva jõgi

Peedu



Kui ainulaadse ehituse finantseerija, töö juhataja ja tihti ka tegelik ehitusmees (ta on ju alles kaheksakümne kahe aastane...) oli käru ehituskividest tühjaks laadinud, kutsus ta mu varjulisse lehtlasse. Seal ootavad uusehituse fassaadile paigutamist teatrikunsti sümboliseerivad maskid, rekonstruktsioonid fašistide poolt hävitatud «Vanemuise» hoonet ehtinud Armas Lindgreni skulptuuridest. Üks neist, virila, üsna vastiku ilmega lõust kujutab reaali-teeti, teine, üllas naisenägu — ideaali. Las nad olla siin veel külge külje kõrval, ehk sigitavad kolmanda, hoopis kauni. Nii umbes oli rahvakunstniku humoorika repliigi mõte, mille ta pillas jutuaJamises.

*

Kas olete end tabanud kärsitult mõttelt: millal ometi inimene juba ükskord Kuu peal ära käib ja jutustab, kuidas seal päriselt on... Mina olen küll, kuigi alles nelja aasta eest arvasin, et inimese kosmoselend on vaid ilus unistus, teostamatu ideaal.

Kui seitsmeteistkümne aasta eest mööda sõjatalermaad Tallinna tagasi tulin, siis mõtlesin: hea, kui minu silmad veel seda näha saaksid, et poolgi kodulinna purustustest suudetaks üles ehitada. Nüüd kirun koos teistega ehitustööde aeglust, kuigi tean, et uusehituste arvel on Tallinn juba nüüd tublisti suurem sõjaeelset.

Umbes sedaviisi mediteerisin hiljuti ühes tuttavas kolhoosiperes. Sahkasime pereisaga suitsusõõmude vahel veel paljustki, mis viimaste aastate jooksul head ja ilusat meie maale on sigenenud.

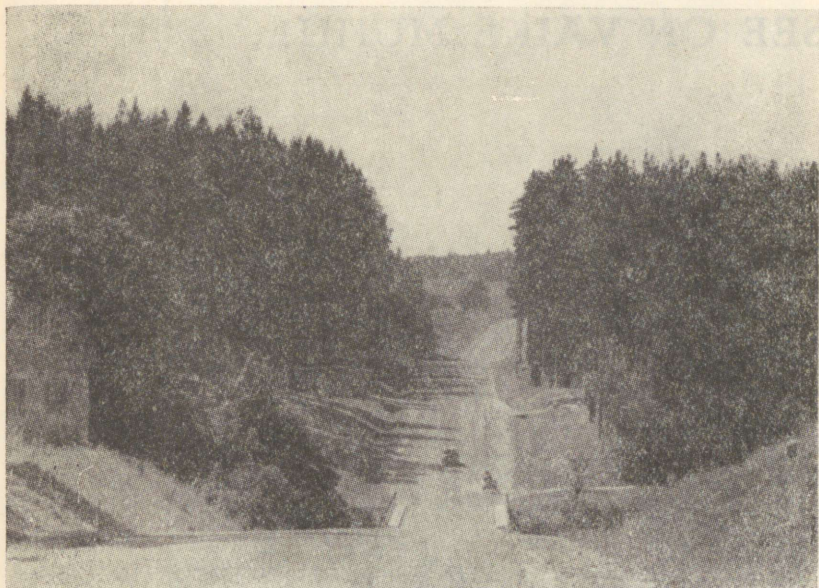
«Seda küll, aga mis meiesugusel sellest... Tuhni aga mulda nagu muistegi...»

Või nagu muistegi! Vaatan ringi uues linna laadi korteris (säärseid on siin külas juba mitu, kuigi kolhoos pole just paremate killast) kena interjööri, kus muidugi ei puudu ka raamaturiulid uute teostega, raadio ja televiisor. Ammuks ma olin sama pere külaliseks kärbsenustases kambris, kus ainsaks kultuuritunnuseks olid kalender ja lauluraamat koitanud kummutil.

Või nagu muistegi! Päike alles suures kõrges, talumehe vana mõiste järgi tubli pool söömavahet alles ees, aga pereisa juba õhtul. «Neh, suivilja sai ühele poole. Ma'p saand seal küll kätt külgegi — kolmekesi nad brigaadiväljad lagedaks tegid.» Kombainer, autojuht ja kuivativalvur vedanud kolmekesi kogu suure küla tõuvilja kõrre otsast salve.

«Eit, ramp, ajab pesupesemismasinat taga, peab teise vist ää tooma, ega muidu rahu saa.»

«Pakkusid teised mulle suurt tuusikut või mis kolooside puhkekodusse — vaataks ete selle nalja ka ää.»



Vapramäe

«Leppige meie viletsa maatoiduga — põle külalisele miskit pak-
kuda...» Kus on toonase talu argipäevatoidu a ja o — kooritud
piim ja tulisoolane silk? Ja hästi tahke leib, et vähem kuluks? Kas
te ei karda kohamaksusid, võlaprotsente, aina kummitavat oksjoni-
haamrit? Uue hobuse ostmist ja niidumasina muretsemist? Et karja-
laut uut katust tahab? Et tütreid ilma kaasavarata mehele ei saa?
Et poja õppemaksud keskkoolis talu pankrotti ähvardavad ajada, —
mis seal veel ülikoolist rääkida? Et, jumal hoidku, kui raske haigus
juhtub, tohtrile maksta oleks? Et vanaduses või muidu mustadel
päevadel näljakäppa ei peaks imema? Teil, lugupeetud pererahvas,
on aga nüüd laual rikkalikult talu- ja poekraami, mida toona, üksik-
taluga aegu, vaid suurtel pühadel pruukida raatsisite.

Ei, ei, ma ei mõnita teid, pigem juba iseennast, kes ma samuti
vahel unustama kipun, kui pikad sammud meie maal on töö-
inimese hüveks astunud.

SEE ON VÄIKE MUHU...

Kas tunnete seda imelihtsate sõnade ja kauni valsiviisiga laulu, mis ka maismaamehe (nagu nendegi ridade kirjutaja on) südame imelikult kripeldama paneb? See pidi Muhu preestril Andrus Klaasil ja ta kaasal olema üks eriti õnnestunud inspiratsioonihetk, mis selle pisut jumalavallatu laulu sünnitas, laulu, mis peatselt kulutulena üle Eesti levis. Laul lauluks, — tarvitseb seda siis uskuda!?

Aga laul ütleb, et

*kui sa seda ei usu,
tule, tule vactama!*

ja et

*Ühel pool on Suur ja
teisel Väike väin,
poole päevaga ta ääred
läbi käin.*

Jah, rohkem polegi aega tarvis, et Muhule ring peale teha. Ent isegi sellisest põgusast matkast piisab veendumuseks: mäherdune omapärane kaunis saar!

Suuri kadakanõmmesid lammaste põetud põõsaspuudega kohtad Eesti saartel ja rannikuil mujalgi ohttrasti, aga siin on neil eriti veetlev, ehtmuhulikult pitoreskne ilme. Püssina ja Üüru dolomiitpangad vastu igirahutat merd ei suuda oma majesteetlikkusest võistelda küll, ütleme, Ontika või Mustjalaga, aga nendel on oma, muhulik võlu. Üüru panga niinimetatud Kitsekambris — nii kutsutakse üht vete uuristatud koobast — leidsime kohaliku kooli ilusa algatuse: õpilased olid lae alla paigutanud vihiku-külalisraamatu, kus sajad turistid oma vaimustust Muhumaa üle avaldavad. Pühalik tunne valdab rändajat Muhu linnusel, kus 1227. a. veebruaris toimus saartelaste vihane lahing saksa rööv vallutajate vastu. Aga ega nendevastane lahing



Muhumaa

siin 1941. ja 1944. a. vähem vihane olnud. Kuivastu sadama rajoonis meenub 1919. a. kapitalistide vastu lõõmama puhkenud Saaremaa ülestõus, mis siit kiiresti levis. Muinsuste harrastaja maiuspalaks on XIV sajandist pärinev omapärase arhitektuuriga Muhu kirik, mis viimase sõja ajal küll rängalt kannatada sai, kuid mis nüüd endisel kujul on taastamisel.

Muhu kolhoosipered on oma isade looduslikult viletsa maa kenkest vilja kasvatama pannud, saart ümbritsevad sinised põllud annavad moodsate püügivahendite abil tublit saaki. Sestap siis koh-tad jõukust ja muhedat meeleolu igal sammul. Oh neid muhu taatide lõputuid jutte ilmast ja maast, eriti kui õllekapp ees kobrutab ja kadakate lõke suveõise taeva all prägiseb!



Külatänav Muhumaal

Muhu kalmistul puhkab möödunud sajandi kirjamees Freundlich, kes oma hundijahilooga selle omapärase saare vististi esimesena kirjandusse tõi. Kui aga talviti deklameerid üht eesti luulepärlit «Üle hämara, varjudest tume...», siis meenub, et see valmis muhulasel Villem Grünthal-Ridalal siinsete kodumaastike mõjul. Muhus on sündinud ka Aadu Hint, aga kuna tema noorus möödus üle väina Saaremaal, siis on tema loomingus kasvusaarest märksa rohkem jälgi kui sünnisaarest. Selle-eest on siin sündinud ja kasvanud Juhan Smuul luules ja proosas oma kodusaarele palju kuulsust toonud. Ta on oma sünnikohta väga kiindunud: ka rahvusvahelise kuulsusega Antarktika-päeviku «Jäine raamat» lehekülgedel põikab ta lõunapooluselt tihti Muhu rannikule. Palju on Muhu looduseilu ka Debora Vaarandi uuemas luules. Smuuli kodupaik Koguva küla on nagu iselaadne vabaõhumuuseum. Seal säilitatakse muide haruldast ajaloolist ürikut, vabaduskirja, mille Smuuli esivanemad XVI sajandil said.

Karm, kaunis, südant hellaks tegev maa.

1962

LAIKMAA RAHUPAIK

Kui kaunis on praegu kodumaa kevad! Palju kordi oled sedaviisi oma elutee kestel endamisi hüüatanud ja loodad siinseid kevadeid paljudel järgnevatel aastatel veel ja veel imetleda... Milline neitsiliku roheluse rõõm, mihuke rõõskade lõhnade voogamine! Toomingahelbed varisesid maha, sirelid lillatavad ja valendavad. Öunapuud aedades on nagu lumekoorma all. Varjuldastes võsades leiab veel hiliseid ülaseid, nurmenukud on närbuma hakanud, luhtadel võidutsevad kullerkuppude ja pääsusilmade õrnad tikandid. Rukkipõld lainetab, hakkab looma, varsti kattub ta õhkõrna õietolmu pilvega. Lõokeste lõõrimisel pole otsa ega äärt, kägu kukub koidust ehani ja annab siis noodivõtme üle ööbikule. Valuliselt ilusad päevad ja ööd! Kuidas sel ajal paigal olla, eriti veel linnas? Matkama, matkama!

Mullu suvel rändasime koos «Kodumaa» lugejatega paljudes kodumaa kaunites paikades. Aga jõuab neid ühe suvega siis kõiki läbi käia? «Kodumaa» toimetus on saanud palju kirju igast ilmakaarest, milles soovitakse sellise reisi jätkamist eeloleval suvel. See kaugel viibivate koduste soov on meeldiv ning austav, — püüame seda täita. Ent mis on säravaimgi sõna või parimgi pilt kodumaa enda asemel, lapsepõlveradadel, esivanemate maal oma jalaga rändamise asemel! Aga olgu pealegi, — kuni kaugeil mail kodutee leitakse, rännakem siis ajalehe vahendusel, tehkem oma märkmed matkateede ääres kännul või kivil istudes.

Kuhu siis nüüd sammud seada? Kas kõigepealt mitte minna ühe rahutu ränduri, suure kunstniku Ants Laikmaa rahupaika?

Mõne aasta eest avaldas Eesti NSV teeneline kirjanik Erni Krusten näidendi «Mina elan», mis trükisõna ja teatrilava kaudu on tuhandeid oma ülev-traagilise iluga vapustanud. Selle teose tekkimisel on



Ants Laikmaa kalm Taebias

kirjanikul silmade ees olnud Ants Laikmaa aastakümneid kestnud võitlus oma rahupaiga rajamisel. Mitte viimse rahupaiga, vaid koha, kus kunstivaenuliku kodanluse keskel vintsutatud kunstnik ometi ükskord saaks rahumeeli oma loomingule anduda. Kahekümnendail aastail asus Laikmaa endale loomingulist kodu rajama Taeblas, Kadarpiku külas, kaheteistkümnne kilomeetri kaugusel Haapsalust. Kehvale loopealsele, kadakasele karjamaale hakkas ta parki istutama ja eluhoonet rajama. Kaksikümmend kaks aastat ehitas ta oma kodu, aga rahvusvahelise kuulsusega kunstnikul ei jätkunud kodanlikus Eestis sageli niigi palju näpuvalget, et korralikult söönuks saada. Hoone jäi pooleli, ja 1942. aastal sai igatsetud loominguline rahupaik kunstniku viimseks rahupaigaks.

Nüüd on selle karge põhjamaise iluga maastiku keskel juba mõnda aastat Ants Laikmaa majamuuseum. Omapäraseid eesti talutare laadis hooned on kunagise peremehe plaanide kohaselt valmis ehitatud, uute rookatustega kaetud, interjöörid kunstniku kavatsuste järgi kujundatud. Hoonetes on oskuslikult sisustatud ekspositsioon Laikmaa rännurohkest elust ja tema kõrgeväärtuslikust loomingust.

Laikmaa maja



Siin on kunstniku kirjavahetust ja palju temale kuulunud isiklikke asju — mööblit kuni jändrike kadakakeppideni. Ilus park, mille puudest kõrgekasvuline kunstimeister oma viimastel maistel rännakutel ulatas veel üle vaatama, on nüüd sihvakaks ning varjuldaseks sirgunud. Eriline hardus valdab meeli, kui pargist väljudes satume püramiidjate kadakate alleele, mille kunstnik ise istutas. Allee lõpul, meistri enda istutatud kõrgete kuuskede all, kerkib lilledega kaetud kalm. Ants Laikmaa viimset rahupalka ehib kujur Juhan Raudsepa graniidist mälestussammas, mis püstitati 1956. aastal.

Suvepäevil kubiseb muuseumi juurde viiv asfalttee sõidukitest ja jalameestest. Kes tahaks jääda ilma nendest ülendavatest elamustest, mida see paik pakub? Ei suuda neid elamusi rüvetada ka selle muuseumi avamise aegu Lundis ilmunud August Gailiti paskvillromaan «Kas mäletad, mu arm» II, mille ühe tegelase kaudu on ilmselt tahtud süljata suure kunstniku mälestusele, mis eesti rahvale kallis on.

1962

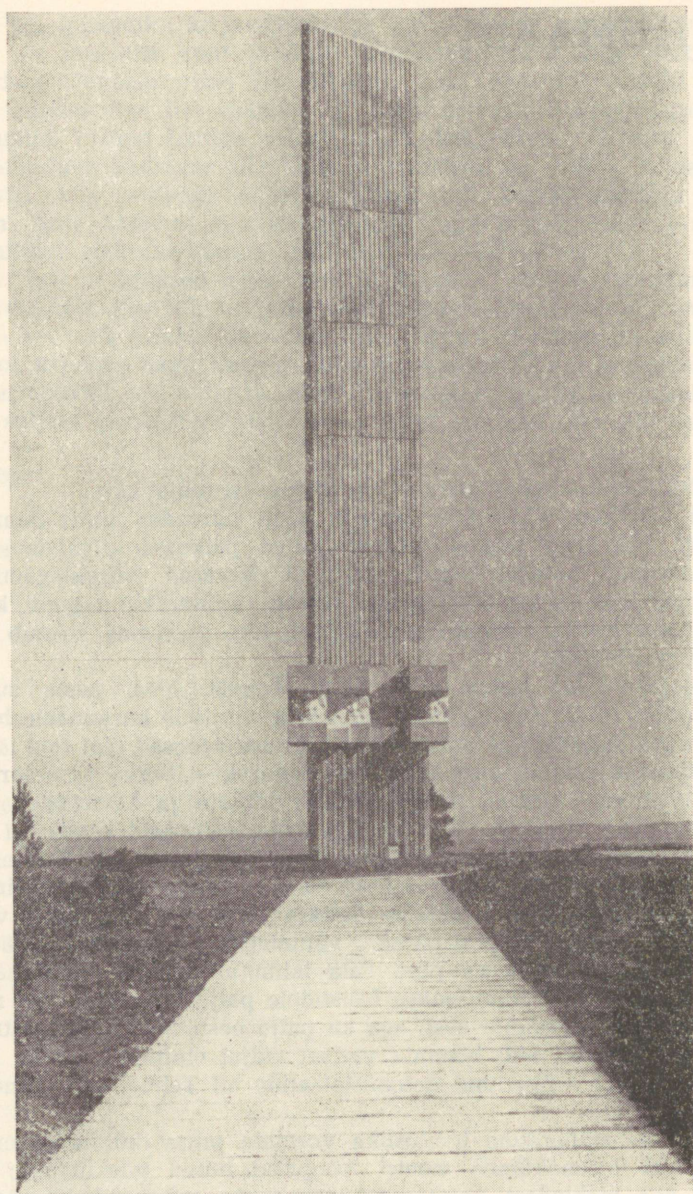
TEHUMARDI

Selles nimes, selles paigas on midagi painajalikku.

Kui ei teaks, võiks siin ilutseda nagu tuhandes muus Saaremaa kargelt idüllilises paigas. Kõrged luited päikeses kilgendava Riia lahe rannal. Kadakanõmmed kuivama laotatud võrgulagamikega. Kajakate kisa. Lopsaka metsaga kaetud seljandiku tagant kostab Läänemere kohin. Seisame maakitsusel, kus Saaremaa sirutub välja Sõrve poolsaareks.

Painajalik vari laskus selle paiga kohale 1944. aasta sügisel. 8. oktoobri öö tõi siinsele maanteele ja kadakasele karjamaale hirmsa verepulma. Nõukogude armee Eesti korpuse väeosad olid teel läände, et vabastada viimne nurk sünnimaa pinnast — Sõrve poolsaar, millest fašistlikud kiskjad meeleheitlikult küünte ja hammastega veel kinni hoidsid. Sügisöö pilkases pimeduses segunesid ründavad eesti mehed pagemisel hilinevad hitlerlaste suure kolonniga. Tulirelvi ei saanud selles tihedas kobaras kuigivõrd kasutada, raske oli pimeduses sõpra vaenlasest eraldada. Tekkis mitu tundi kestnud võigas kähmlus, relvadeks püssipärad, välilabidad, kägistavad käed... Selletaolist polnud Eesti pind Pala lahingust saadik enam näinud. Tehumardi lahing lõppes saksa fašistidele palju kurvemalt kui nende esivanematele sajandite eest, aga ka palju eesti nõukogude patrioote leidis 9. oktoobri hall hommik verisel väljal elutult lamamas. Nüüd puhkavad nad sangariund dolomiitplaatide all Tehumardi vennaskalmistul.

Sõrve — mäherdune looduslike vormide pillav küllus ja mitmepalgelisus! Mitmekümne meetri kõrgused luited tuiskliivaga; seal-samas aga mahladest pakitsevad tamme- ja vahtrasalud; vägevad



Tehumardi lahingu monument

okaspuumetsad; meie looduse haruldused: jugapuu, luuderohi, laukapuu... Lühad rinnuni rohuga. Anemoonide hiiglakarikad. Looduse pealetung on siin nii võimas, et sõja hirmsad jäljed, millest Sõrves polnud puudutamata ükski jalatäis, on peaaegu juba kadunud.

Istume suveöös pragiseva lõkke ääres. Siia on kogunenud ümbruskonna kalureid. Paljud neist ja nende vanemaist kihutati 1944. aasta sügisel kodudest välja, küüditati Saksamaale. Terved külad põletati või hävisid lahinguis. Nälg ja hirmsad vintsutused võõrsil. Ja meeletu kojuigatsus. Nüüd on nad ammu tagasi oma isade maa kallitel randadel ja vaikne jutuveeretis minevikust tundub võika unenäona.

Idataevas hahetab. Kõrge majakas paneb pilkuva silma päevaks kinni. Sadamast läheb merele traallaevade range rivi: maa ootab leivakõrvast.

1962

VARGAMÄE

Säärast nime pole võimalik leida üheltki maakaardilt, aga ometi kuuled suviti ühtepuhku, et «Sõidame Vargamäele!», et «Käisin jälle Vargamäel», et «Küll oli hingekosutav see Vargamäe-reis!». Ja kui Järva-Madise kanti satud, siis leiad teeristidelt geograafide kiuste viitasid: «Vargamäele — nii ja nii mitu kilomeetrit.»

Ei või öelda, et siit leiaksid südantvapustavat looduseilu. Usna tavaline Kesk-Eesti maastik. Lamedad väljamäed, soised lodud, aastakümnete jälgedega hallid taluhooned. Põldude pilt pole just kehvamate killast, aga nende voogamisest kõnelda oleks vahest liialdus. Mis imeline lummus veab siis siia varakevadest hilissügiseni sadu ja tuhandeid rändajaid igast Eesti nurgast ja kaugemaltki? Nende hulgas on küll ka tavalisi uudishimulikke, kes algul pettunult nina kirtsutavad. Peatselt aga taltub turistlik rabeledus raugeks mõtlikuks meeoluks. Ei paistagi olevat mingit märgatavat tõukejõudu, aga sa tunned oma südant äkki magusalt valutama hakkavat, ebamääraste igatsuste küüsi sattuvat. «Mis on lauakirik Vargamäel käimise kõrval!» kuulsin üht mulgi eite soosillal õhkavat.

Anton Hansen Tammsaare «Tõde ja õigus» on meie rahvale lausa pühakirjaks muutunud. Ei, see pole just täpne: vaevalt on pühakirja nimele pretendeeriv kirjasõna Eestimaa pinnal kunagi nii sügavat kaasaelamist ja hardust esile kutsunud kui «Tõde ja õigus». Vähe on teoseid, mida nii korduvalt uuesti lugeda tahaksid, mis sind nii jäätitult haaraksid. Mis ime siis, et tuhandete tee viib suvepäevil «Tõe ja õiguse» autori lapsepõlvemaile, suurromaani kõige sugestiivsemate osade inspiratsioonipaikadele.



Vargamäe Eespere saun

Külaliste vool Vargamäele on suurenenud eriti viimastel suvedel, pärast seda, kui 1958. aastal kirjaniku sünnikohas avati A. H. Tammsaare memoriaalmuuseum. Ükski siiasõitnu ei jäta seda väikest, kuid sisukat muuseumi külastamata. Külalisraamatu leheküljed aga täituvad aina uute soojasüdameliste märkustega.

Muuseum aitab hästi orienteeruda nii suurkirjaniku loomingus kui ka Vargamäe mail. Viimases on aga üliagaraks giidiks kujunenud Tagapere Pearu, kes juba mitme aasta kestel on alati valmis külalisi kirjanduslikesse paikadesse juhtima ja oma käike muheda jutuga kommenteerima. Ta on olnud nii veetlev teejuht, et hakkab juba oma esiisa, «Tõe ja õiguse» Pearu kuulsust varjutama. Kuna aastatekoorem väikese Pearu juba kooliteele viis, siis on tal nüüd muidki muresid ja turistidejuhi abiks on astunud mitte põrmugi vähem mõnusa jutuga vennas Madis, kellel kah juba oma kolm aastat turjal on.

Kahe kange nuabrimehe päevadega võrreldes on elu Vargamäel hoopis helgemaks ja elamisvääresemaks muutunud. Ei ole siin enam vaja säärast hirmsat töötapmist nagu Andrese aegadel. Aga sinne kolhoos, mis kannab Anton Hansen Tammsaare nime, pole paraku seni veel jõudnud paremate naabritega sammu pidada. «Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb ka armastus,» ütles Vargamäe Andres. Armastus ja hool Vargamäe tuleviku suhtes saagu tänaste vargamäelaste südameasjaks.

1962



Vargamäe
soosild

HIIUMAA

Sõda jätnud Hiiumaale ainult ühe liikumisvõimelise auto. Kui sellele mandrilt peatselt paariline toodud, siis kujunenud nende kohtumismisrõõm nii tuliseks, et põrganud teised Kärkla tänaval kokku. Kui see ikka oli tõestisündinud lugu, nagu jutustajad kinnitavad, siis alistasid autodki nähtavasti hiiu iidse huumori sugestiivsusele.

Mis antsakaid lugusid hiidlastest kõik pole räägitud! Aga hiidlaste ise on teadagi nood peamised lõuapoolikud. Hoiatus: enesearmastaja, kes nalja, eriti aga haruldaselt peent hiiu nalja ei mõista, see ärgu Hiiumaale mingi. Aegsütikuga näljade poolest on see timpusaia sarnane saar tänapäevani parandamatuks jäänud.

Käina valla kuulus kohtulugu on kaugesse minevikku jäänud. Nüüd viib ja toob vägev laev-praam Heltermaa sadama kaudu iga päev mitu korda sadu reisijaid ja kümneid autosid. Moodsad kala-laevad saalivad omasoodu Hiiumaa teiste sadamate vahet. Ma ei tea, kas Käina meestel nüüd veel kitsi on, — igatahes pole kuulda olnud, et keegi oleks Käina lennuväljal varieerinud rahvanaljandi kaudu üldtuntud esiisade vempu. Mitte et huumorisoon oleks kuivanud! Laevast rääkimata — lennukki on hiidlase jaoks ammu juba väga tavaliseks muutunud. Meie päevil pole Hiiumaa enam kauge, mahajäänud provints, mis varem jääolude tõttu pahatihti kuude kaupa mandrist eraldatud oli. Reisilennukid käivad mitu korda päevas — istu peale ja pisut aja pärast kõnnid juba Tallinna tänavail. Öhtuote ajaks jõuad kodusaaarele tagasi.

Ring ümber Hiiumaa ei võta palju aega. Teed on eeskujulikud, kiireid sõidukeid rohkesti. Loodus ei paku siin erilisi üllatusi, aga siinsel maastikul on kõige oma tagasihoidlikkuse juures eriline võlu.

Siin liikudes mõistad seletamatagi, miks hiidlased oma kodusaasesse nii kiindunud on ja miks mandrilasedki siia ikka jälle hinge kosutama kipuvad. Kui te pole roninud põlise Kõpu tuletorni otsa ja sealt pilvepiirilt jälginud joovastavat vaadet, kui te pole jalutanud Kärddla idüllilistel tänavatel või palaval suvepäeval teinud roosi- ja maasikalõhnalist matka läbi Kassari kadakanõmmede, siis olete paljust ilusast ilma jäänud, ilusast, mis on iseloomulik ainult Hiiumaale.

Tohedate naljade, aga ka veriste legendide maa. Kes ei otsiks siin Ungru krahvi tõelisi ja legendaarseid jälgi! Kes Kärddlast Reigi poole matkajaist jätaks pilbastest risti asetamata Ristimäe nime kandvale teeäärsele luitele, et rahvatraditsiooni kohaselt mälestada iidseid-legendaarseid pulmaronge, kes siin kunagi olevat kokku porganud ja vastastikku teineteist maha tapnud. Aga saja aasta eest, kui Kärddlas esimene laulukoor asutati, käidi sedasama teed mööda ratsahobuste seljas Reigi kiriku orelilt laulukoorile «õiget heelt» toomas.

Kui nüüd Reigi kirikumäelt mere poole vaadata, siis märkab silm Kõrgessaare sopis hulk suuri heledaid hooneid. Sinna on viimastel aastatel kerkinud suur kalakonservivabrik, mis lahkelt vastu võtab Hiiu kangete kalurite kogu toodangu.

Kauni saare elanike olukord on paari viimase aastakümne jooksul paljuski muutunud, läinud varasemast sootuks jõukamaks, haritumaks, inimväärsemaks, rõõmsamaks. Hiidlaste põlised ilusad omadused — töökus, visadus, külalislahkus, puhtusearmastus, humoorikus — tervitavad rändajat nüüdki igal sammul.



Isamaasõjas langenute monument Kärđlas

TALLINNA KÜLJE ALL

Matkahooaeg Eestimaa teedel on sedapuhku jälle läbi. Hing ihkab kodukatuse alla. Aga ennäe kiusatust: nigelale suvele järgnenud kaunis sügis kisub toast välja kuldsetesse lehtedesse kahistama. Kuidas küll metsad nüüd leegivad! Veel paar pisikest matka enne, kui hilissügisel «udusse upuvad sihid kõik eel».

Rocca al Mare. Kui kaunis on ikkagi iidse Tallinna siluett! Tuhandeid kordi oled seda imetlenud küll merelt, küll Piritalt, Lasnamäelt, Mustamäelt ja siitki, aga iga kord, kui see igituttav sakiline tornistik eemalt jälle kord su silmade ette kerkib, võpatab süda otsekui imeilist ilmutust nähes.

Toompea siluett püsib endisena, kuid tema ümbrusse toob iga kuu, iga päev aina uut. Vaata siitki üle Kopli lahe: seal, kus alles mõne aasta eest oli Sitsi-tagune liivik ning prügine jäätmaa, laiub ning kõrgub Pelguranna linnaosa, mis juba nüüd annab peavarju mitmele tuhandele tallinlasele. Peatselt vabaneb Kopli laht linna roiskvetest ja siis ärkab vana Pelguranna (või «Stromka») plaaz uuele elule moodsa supelrannana. Pirita, Klooga, Laulasmaa, Väana, Rannamõisa rännaliivikud jäävadki palavail suvepäevil juba kitsaks.

Ent jätkem Tallinn seljataha ja astugem edasi lääne poole mööda Vabaõhumuuseumi teed. Jah, on sellenimeline magistraal Rocca al Mares juba mõnda aega. Ja mitte ainult magistraal, vaid ka asutus, mis seda nime õigustab.

Eesti vabaõhumuuseumi rajamist propageeris Kristjan Raud juba enam kui poole sajandi eest. Aastat kolmkümmend tagasi tegid selle ala entusiastid suuri pingutusi, et ilusaid unistusi ellu rakendada. Pingutused jooksid ning häabusid kodanliku riigivõimu inertsus ja vaesuse liiva. 1940. aastal avaldas Nõukogude Eesti valitsus määruse vabaõhumuuseumi asutamiseks ja eraldas vajalikud ressursid. Fašistide kallaletung aga ajas nurja sellegi ilusa kavatsuse. Pärast sõda asuti uuesti asja juurde: 1957. aastal alustati Rocca al Mares riikliku vabaõhumuuseumi tegelikku rajamist.

Tegemist pole käkiteoga ja liigne kiirustamine tooks asjale kahju.

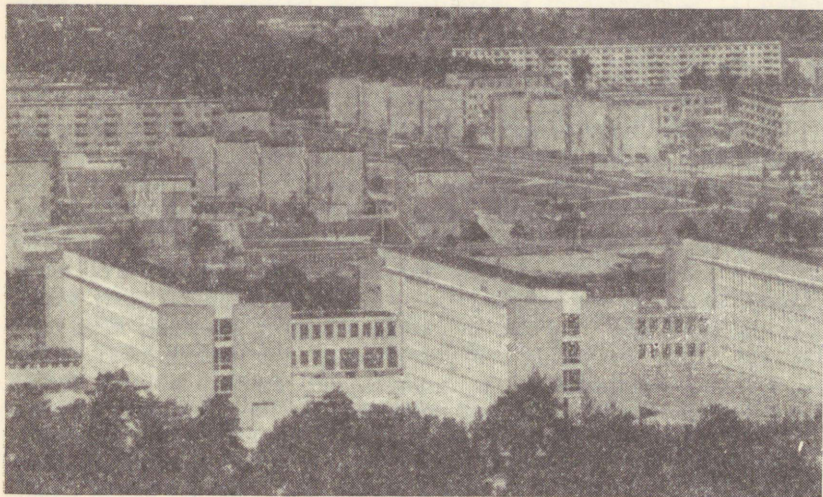
Muuseumi ametlik avamine on kavandatud 1965. aastaks, kuid arvatavasti jääb järgnevatekski aastateks veel hulk täiendus- ja viimistlustöid. Aga juba nüüd on vabaõhumuuseum muutunud matkajate Mekaks. Ka nüüd on siin mõndagi vaadata. Mitu iidsete taluhoonete ansamblit on vabariigi rajoonidest kohale toodud ja siin üles ehitatud. Seal, kus veel hiljuti oli sookailude lõhnaumas padrikuline kõrgraba, looklevad suitsulõhnaliste taluhoonete ja arhailiselt kujundatud õuede ümber rööplikud külavaheteed. Kingul tukub XVIII sajandist pärinev pukktuulik. Töö käib rangel teaduslikul alusel. 64 ha suurune territoorium jaguneb Põhja-, Lääne- ja Lõuna-Eesti ning saarte etnograafilisteks tsoonideks. Rannale tuuakse iidne kaluriküla lautrite ja vabeaedadega. Varsti saab muuseumi külastaja selge ettekujutuse, kuidas elati Eesti külas möödunud ja ülemöödunud sajandil.

Vabaõhumuuseumi naabus sisemaa poole tukastab esialgu veel puutumatu raba rahus. Aga kui kauaks! Siia hakatakse peatselt rajama uut linnaosa, mis pikapeale ühineb selle hiiglasliku ehitustandriga, mis praegu juba pulbitseb Nõmme Mustamäe all.

Astumegi silmalt selle poole, — üle raba, mööda põlluveeri, üle Paldiski maantee, kidurate männijässide ja liivaküngaste vahelt.

Hoiame silma ees arhitektide suurejoonelised unistused moodsast linnaosast, mis kümne-viieteistkümne aasta pärast endasse hakkab

Mustamäe. Praegu elab selles linnaosas liigi 60 000 inimest.





Tallinlaste rahvamatk

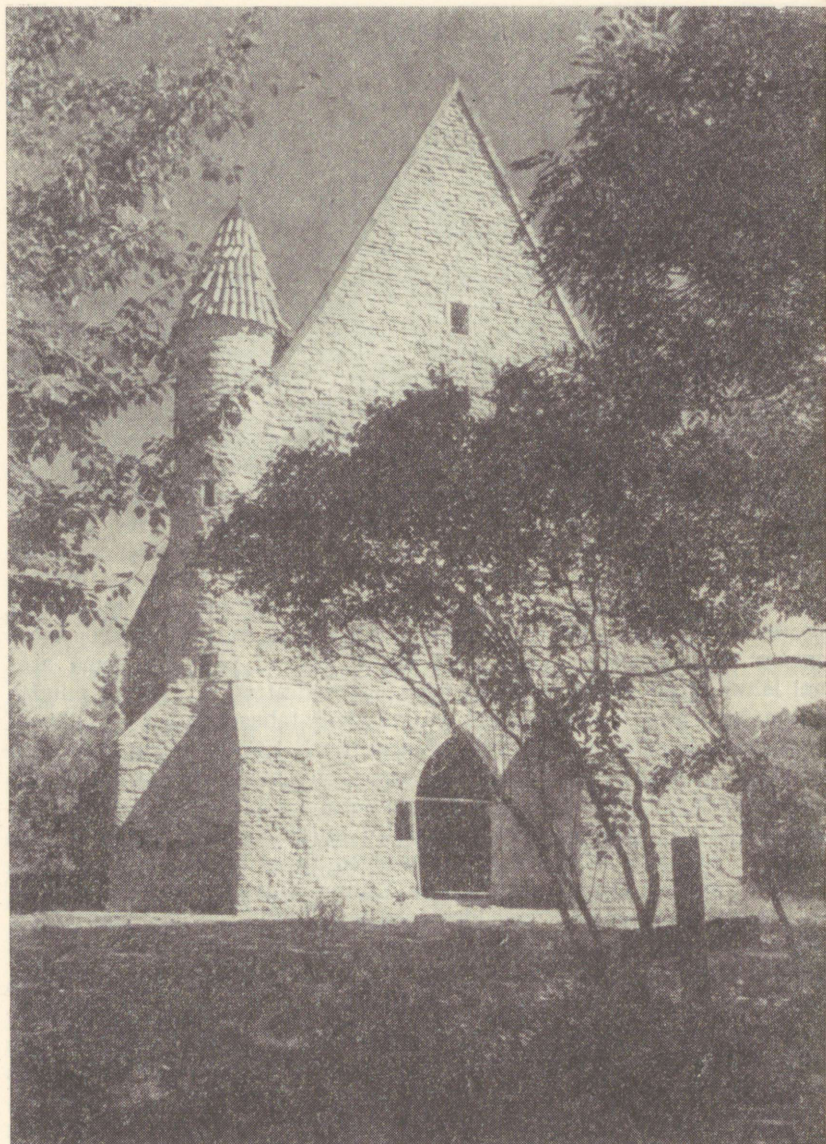
mahutama kuuskümmend tuhat elanikku. Esialgu vaimusilma ees, joonistest-plaanidest nähtu. Kas ainult? Mullu veel oli siin liivikul kõik nagu «maailma loomise aegu», nüüd tõuseb mändide vahelt juba mitu majamürakat. All-Nõmme hakkab jumet võtma.

Tõuseme Mustamäe kallakule. Jälle kord on võimalik maiustada Tallinna silueti imetlemisega. All, lasketiiru ja supelbasseini vahelisel maa-alal, mõuravad buldoosid, koogutavad kraanad, särisevad keevituslambid. Kõrval kopsivad töömehed viimaseid kopsimisi uhiuue suusahüppetorni kallal, mille silikaadist tugisambad enam kui kolmekümne meetri kõrgusel üle mändide helgivad. Pargi sügavusest kerkib endisena Glehni torn. Endisena? Hoopiski mitte: veidra paruni aastakümneid kasutatult seisnud kapriis kannab nüüd silti «Tallinna tähetorn». Torni sisemus on kenasti välja ehitatud, varustatud astronoomidele vajaliku aparatuuriga. Tipus on valminud avar rõdu, peatselt kaetakse see teraskupliga. Astronoomiateaduse Eesti keskuks on nüüd küll Tõravere äsjakerkinud observatoorium Elva lähedal, aga kuna taevast on musttuhat tähte, siis jätkub neid uurida ka Tallinna teadlastel ja asjaarmastajatel. Pealegi avaneb tornist meeltülendav vaade Tallinnale ja ümbrusele; selgetel suvehommikutel ulatuvat siit pikksilma kaudu pilku heitma Soomegi rannikule.

TEINE KÄIK TALLINNA KÜLJE ALL

Juba rajatakse suurt liiklusmagistraali, mis valmivat Mustamäe alust linnaosa pealinna keskusega ühendama hakkab. See on aga alles loomisjärgus. Hoopis teine lugu on Nõmmelt Pärnu maantee kaudu südalinna poole tülles. See alati pakiliselt pulbitsev liiklussoon on mõne viimase aastaga tundmatuseni muutunud. Ja muutunud nii, et silm puhkab seda vaadates ja süda lööb nurru. Muistne kuri-kuulus Hallivanamehe kurv pani hiljuti kõrvad pea alla, tema asemel läheb sirge ja lai prospekt kuni Silikaadini välja. Noorte puuderivide taga on kummalgi pool verivärsked tehasehooned — lihtsad ja kaunilt suurejoonelised. Siin tehakse tünne kalade ja kapsaste soolamiseks, suuski, mis oma headusega rahvusvahelise kuulsuse on omandanud, siit voolavad piima- ja koorejõed tallinlaste lauale, siin jälle meisterdatakse šokolaadi ja palju muud maiasmokkade meelepäralist. Kui aga mööda Pärnu maanteed tulla Tõnismäe poole, siis on tore vaadata, kuidas vana ja uus Tallinn sülitsti koos on, ja kuidas aegunu viimaseid päevi veel hinge vaagub. Mitte see osa vanast Tallinnast, millele uhked oleme ja mida nagu silmatera hoiame! Te mäletate ehk madalaid, kopitanud, kiiva vajunud puulobudikke Pärnu maantee ääres? Need kistakse nüüd järk-järgult maha, peatselt pole neist Tõnismäe ja raudtee vahel enam ainustki järel. Nende taga aga on juba kerkinud suurte moodsate elamute üsna nägus rinne.

Aga me ei kavatsenud sedapuhku ju südalinna tulla! Mingem Ülemiste kallast kaudu Lasnamäe poole. Ei, Kalevi kaasa nutujärve päris kaldale me siiski ei lähe: tallinlaste ühiskaev on nagu toonagi range kaitse all, teda võib ainult eemalt imetleda. Matk läheb mööda



Restaureeritud Saha kabel Tallinna lähedal

mõnusanimelist Järvevana teed, mis ühendab Pärnu ja Tartu maanteed. Linna kohale ilmub parajasti hiiglalind: mitukümmend reisijat, kes alles poolteise tunni eest tuhande kilomeetri taga, Moskvas hommikukohvi jõid, jõuavad enne lõunalauda istumist Tallinnas palju asju ajada.

Ma pole kevadest saadik Lasnamäele sattunud, küll on siia aga vahepeal jälle tervete kvartalite kaupa uusi elamuid kerkinud! Neljaviiekorruseliste hoonete kobaraid on kogu paepealne tihedalt täis, varsti ulatub linn siitkaudu juba Maarduni välja.

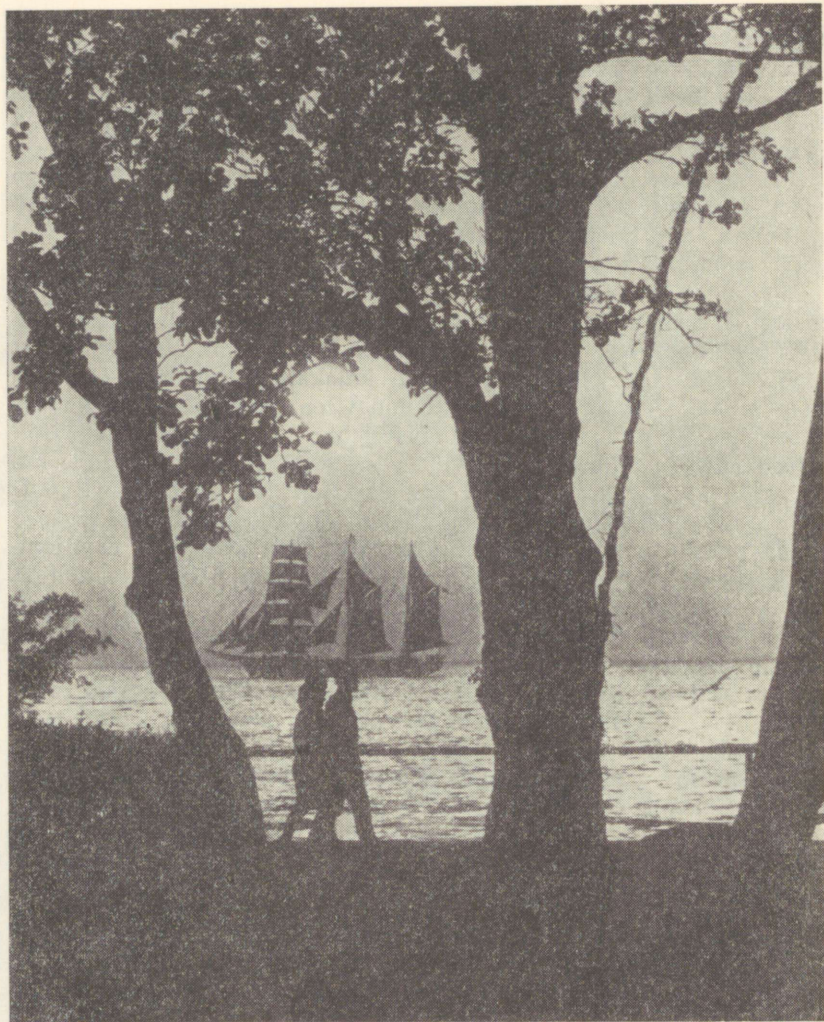
Seisatame Lasnamäe kaldal Lauluväljaku tagatipus. Jah, olgu pealegi, et väljak ja maailma ainulaadne kõlakoda on praegu tühjad, olgu peale, et lipud ei lehvi, et pidutuli kõrges tornis ei hubise, et vägeva laulu asemel praegu kostab kajakate kiljumist ja tormise mere müha, — võimas ja meeltülendav on vaade siit ometi. Näe sügiskullas Kadriorgu, näe vahutavat lahte, näe valuliselt kalli Tallinna kodust pilti lund ennustavate pilvede all, näe laululava otsekiu võimsaks oodiks pärani avatud hiiglasesuud...

Kunagist soist padrikut Lauluväljaku kõrval ja endise «Laferme» ümber pole enam ammu. Ei, sinne näituseplats moodsate paviljonidega pole paik, mis häbenema paneks. Eriti kaunid on Lillepaviljon ja seda ümbritsevad terrassid.

Aga kuidas saaks Maarjamäel peatumata jääda! Õieti kisub see paik pilgud endale juba kaugelt — tuled sa Russalka juurest, Piritalt või seikled jahiga lahel. Siia künkale mere kaldal kerkis tunamullu Eesti üks ilusamaid monumente, mis meenutab 1918. aasta kuulsat Jääretke. See on arhitekt Mart Pordi kavandatud mitmekümne meetri kõrgune nooljas obelisk vaelevast Saaremaa dolomiidist. Jalamil on skulptor L. Tolli pronksreljeefid. Önnestunud näide, kuidas karges lihtsuses võib peituda suur ilu. Obeliski läheduses on ühishaud 36 Nõukogude meremehele, kes 1918. aastal Ingliise interventide kätte sõjavangi sattusid ja keda eesti valged kohe tapma ruttasid. Siin puhkab ka Nõukogude madrus Jevgeni Nikonov. Ta langes Tallinna kaitstes 1941. aasta augustis Harkus fašistide kätte sõjavangi. Kuna ta keeldus luureandmeid vaenlasele andmast, põletasid Saksa fašistid ta elusalt.

Tormitseva mere tagant paistab nagu peo peal Aegna, suvel tuhandete lõbusõidu- ja puhkekoht. Vististi juba Peetri ajast peale oli seal merekindlus ja harilik surelik ei pääsenud sinna mitme inimpõlve kestel. Ei, järgmisel kevadel peab ka seal korraks ära käimal

Jätkem uut kevadet ootama ka Pirita, mille liivikut nüüd ründavad vihased lained, iükakem õitseaiale edasi Botaanikaaiagi külastamine.



Kadrjoru rand

Lahele laskub sügisõhtu. Tallinnas süttivad loendamatud tuled, majakas selja taga hakkab plinkima, mingem koju.

1962

JUURU, MAHTRA

Suviste rännakute aeg on veel kaugel, aga päike käib juba kõrgemalt ja kisub toast välja. Kissitad oma talveargu silmi: kuhu vaatad, pimestab sind hele kiirgus jänesejalgi täissirgeldatud väljadelt. Lumi nagu valge samet katab õrnalt Eestimaad, tulevad meelde Jaan Leidini laulusõnad Kampmanni lugemisraamatust.

Sõidame kõrgete lumevallide vahel. Eilse tugeva tuisu tujud on lumesahk tee äärtele kuhjanud. Asfalt kiiskab, auto neelab Viljandi maanteed. Männiku... Kohila... Lohu... Hagudi juurest pöörame kõrvalteele. Seegi on korralikult lumest puhtaks puhitud. Ilutsemiseks annab hele küünlakuu päev asja küll, aga aega pole. Ei sõida me sedapuhku lusti, vaid asja pärast. Eduard Vilde juubel läheneb, kõik kirjaniku elu ja loominguga seotud paigad kodumaal on vaja üle vaadata.

Siinkandis olin viimati 1958. aasta suvel. Oli see aga päev! Teed autodest ja bussidest ummistunud, jalgsi jõudis kiiremini kui ratas- tel. Kogu Eesti kuhjus siis Mahtra sõja sajanda aastapäeva pidus- tustele. Pidulisi arvati olevat saja tuhande ümber. Siberist, Uus-Viru külast, olid kohale tulnud ka Hans Tertsuse järglased.

Nüüd on siin liikumine lahe: ega siis liinibussid ega juurulaste autod laia teed ummistada suuda.

Peatume Juuru Keskkoolis. Kellahelin lõpetab parajasti lõuna- tunni. Lapsed tulevad söögisaalist, teevad meile kombekalt kniksu ning kraapsu ja ruttavad klassidesse tarkust taga nõudma. Kirjan- dusõpetaja Ants Kruusimäe kisume aga tunniks, paariks koolitööst eemale. Temata on siin kirjandusloolisi jälgi ajades raske toime tulla.

Kolm aastakümnet Juurus töötanud auväärne pedagoog tunneb viimse detailini kodukoha ajalugu, eriti Mahtra sündmusi.

Kruusimäele leitakse asendaja kooli paarikümne õpetaja hulgast. Sõidame Mahtra poole. Esimene peatus Eero kõrtsi juures, kus enam kui saja aasta eest sõjanõu peeti. Ajaloolist hoonet tähistav silt on korras. Vilde juubeliks saab maja elektrivalgustuse. Ulatuslikum restaureerimine peab jääma suveks. Eelkõige tahab kõbimist katus. 1958. aastal pandi kõrtsile rookatus (õlgi polnud kombainide ajajärgul kuskilt saada, «uusi ahteid maha!» ei hüüta enam kusagil). «Või siis sisemaa mehed rookatust teha oskavad!» ütles Matsalust pärit Kruusimägi. Pärast restaureerimist saab kõrts omapäraseks muuseumiks. Eksponaadid — vanad taluvankrid ja mõisatõllad, pindad, puuhangud ja harkadrad — on Kruusimäel ümbruskonnas arvele võetud.

Kask, mille all Mahtra sõdalane Adra Mihkel oma elukaaslase käte vahel verest tühjaks jooksis... Igivana puu on kroobatanud ja pahku täis, kuid ilmselt veel küllalt elujõuline. «Imelik lugu,» märgib Kruusimägi, «viimase kolmekümne aasta jooksul pole puu üldse muutunud. Käin teda ju mitukümmend korda igal aastal vaatamas.» Küllap ta juured vapura õigusenõudja verest jõudu jõid. Võib arvata, et Adra Mihkli järglased, kes praegu veel Mahtras elavad, tihti siia kase alla teed leiavad. Siin seisavad vaikselt leinas ka arvutud ekskursionid, keda manitseb peatama 1958. aastal kase alla paigutatud graniidist tähis.

Jõuame Mahtra sõja tandri keskele. «Siin võitles eesti talupoeg tõe, õiguse ja vabaduse eest,» kuulutavad fraktuurtähed sambal, mis püstitati 1933. aastal, Mahtra mässi 75. juubeliaastal. Samba avapidustuste aukülaliseks oli Eduard Vilde. Oli vaps-fašismi märatsemise aeg. Auväärne kirjanik ütles oma lühikeses kõnes kibedat tõtt näkku fašismi soovivatele kodanlikele riigitegelastele, kes ka kohale olid tulnud. Need kuulunud rahvatribuuni, nagu Kruusimägi mäletab, hapu näoga ning püüdnud halva mängu juures head nägu teha. Too kõne Mahtras jäigi Eduard Vilde viimseks otseseks esinemiseks rahva ees. Poole aasta pärast, olles vahepeal veel kirjutanud oma kuulsad fašismi ründavad artiklid, lakkas Vilde süda tuksumast.

Seitsme aasta eest paigutati siia lähedale rahn, millesse on raiutud Mahtra lahingus langenud talupoegade nimed.

Edasi sumame läbi hangede lagedal väljal kõrguva graniitmüraka poole. Vaistlikult vaatad enda jälgi: kas sammud pole puhta lume alt ulatunud äkki tardunud vere külmunud känkkrateni? Oleme niinimetatud verepõllul, millest teatab ka kiri rahnu lihvitud esiküljel. Kümnendal küünlakuu päeval saja kuue aasta eest peksti siin saksa



Mahtra sõja mälestusmärk

parunite soovil, Juuru pastori Bergi õnnistusel ja tsaari käsul pool-
surnuks mitukümmend Mahtra sõjast osavõtjat.

Käime veel Mahtra valla talitaja Hans Tertsuise kunagises Sepa
talus. Jah, Tertsuise enda ehitatud ait, mis seitsme aasta eest uue
rookatuse ja asjakohase tutvustava sildi sai, on üsna korras. Alumi-
sed palgid on küll pehastunud, kuid peavad veel vastu.

Tagasi Juuru. Silm otsib, kas maastikul viimastel aastatel ka
midagi muutunud on, aga või hanged seda aimata lasevad. Siin ja
seal näeb uusi heledaid hooneid, mida toona polnud. Hulga tiheda-

maks paistab olevat muutunud elektrijuhtmete võrk teede ääres ja põldude kohal. Televisiooniantennid vaatavad vastu vist küll iga elamu katuselt.

Juurus avati Mahtra sõja sajandal aastapäeval uus kultuurimaja. Selles on kaks tuba Mahtra sõja muuseumiks. Õpetaja Kruusimägi juhib tähelepanu unikaalseimale eksponaadile, pikale käeraudadega ahelale, mille külge karistussalk kavatses neetida hulk uut seadust nõudvaid Mahtra mehi. Pärast lahingut, kohtuprotsessi ajal, hakati seda röögatut sepist taga otsima. Pinniti «sõjast» osavõtjaid — keegi ei ütle teadvat. Üks ühmas, et küllap ta Mahtra mõisa kaevu visati. Sealt ei leitud. Sandarmitel kahju: ahelaga olnuks mõnus mässajaid Tallinna vanglast verepõllule vedada. Täpselt saja aasta pärast, kui Mahtra mõisa tiiki puhastati, tõi ekskavaatorikopp ahela tiigi põhjaporist välja. «Hakka või ebausklikuks,» ütleb Ants Kruusimägi. «Täpselt sada aastat pärast karistussalga laialipeksmist!»

Nüüd on Kruusimäel käsil väikese muuseumi ekspositsiooni ümberkorraldamine. «Mahtra sõja» autori juubeliks on vaja anda kirjaniku elu ja loomingu kujutamiseks muuseumis suurem osatähtsus. Mu sõidukaaslased, kultuuriministri asetäitja Paul Uusman ja Kirjanike Liidu sekretär Aksel Tamm teevad taskuraamatusse usinalt märkmeid: Tallinnast on vaja kohalikele entusiastidele meetodilist abi ja täiendavaid eksponaate.

Meie ülesanded on sedapuhku ammendatud. Astume õige nägusasse, ülimumoodsasse hoonesse, mis alles üsna hiljuti kerkis iidse Eero kõrtsi lähedale. Sellegi maja fassaadil on hiiglasuurte tähtedega «Eero». Siin asub koos kahe avara kauplusega toonase kõrtsi poja-poeg, tarbijate kooperatiivi restoran.

«Valik rikkalik, toit maitsev ja küllaldane, teenimine kiire ja korralik.» Nii meelitasid minu nooruses restoranid kuulutuste kaudu kundesid. Noor «Eero» pole seni nii kuulutanud, aga õige olöks see küll, nagu kogesime lõunasöögil. Poolt hunti kartulivalget, nagu saja aasta eest vanas «Eeros», siit küll ei saanud, aga külmarohuks kõlbas kenasti ka tibakene viietärnist. Eriti kui seda anti nii hea kohviga, et Tallinna kohvikud peaksid kadestama.

Tööjutt kestab edasi kohvitassigi juures. Kruusimägi kurdab (kurtmise taga on küll rohkem rõõmu ja uhkust), et Juuru ja Mahtra on juba liiga kuulsaks saanud: tuhandeid ja tuhandeid turiste voorib igal aastal siinsetesse ajaloolistesse paikadesse. Ei jaksa enam kõiki nagu kord ja kohus juhtida, kuigi ta rakendab abiks vanemate klaskside õpilasi. Jah, üht elukutselist giidi oleks küll siia vaja, jõuame ühisele otsusele. Vähemalt suveks. Talviste suusaturistidega tuleb seniselt toime. Aga Vilde juubelpäevad toovad siia küll jälle rah-

vasterändamise. Siis pannakse Tallinnast käiku bussivoorid huvi-
reisijate jaoks ja ühel õhtul tuuakse kultuurimajja Tallinna kirjan-
dusliku kolmapäeva Vilde-õhtu kava. «Eero» perenaine tunneb juba
ette muret: ruumid on küll avarad, aga kas seda turistide rohutirtsu-
parve suudab mahutada?

Huvitume kohalikust kunstielust. Võiks elavam olla, arvab vana
pedagoog. Linn lähedal, see rahuldab siinse rahva kunstivajadused. —
Lähedal? Ikkagi ju kuuskümmend kilomeetrit! — Seda küll, aga
päevas käib Juurust läbi seitse liinibussi Tallinna ja tagasi, oma
autod peale selle. Tund, ja oledki linnas. Ei ole siin ühtki õpetajat
ega vanemate klasside õpilast, kellel mõni Tallinna teatrite lavastus
nägemata oleks, või tähtsam kontsert ja kunstinäitus külastamata
jääks.

Meie, tallinlased, vaatame tähendusrikkalt ning pisut häbelikult
üksteise otsa. Endi kohta me nii väita ei või...

1965

PÕHJARANNIKU SERVAL

Ei, see pole päris Põhjarannik oma vägevuses ning hunnitus ilus. Seal on nii kaunis, et kõlaks nagu alatasa kõrvus tormitsev orelikontsert, mida kestvalt ei suudaks vist kuulata. Tallinnale lähenedes on pankrannik sisemaa suunas taandunud. Ürgse paekalda ja mere vahel on rohkesti ruumi lopsakatele metsadele, idüllilistele niitudele, põldudele, kanarbikunõmmedele, kivikülvidele, tormakatele ojadele, luidetele ja liivikutele. Iidsetele pitoresksetele kaluriküladele, moodsatele suurmajanditele, nägusatele suvilatele. Siinsetel randadel pole tõmmude kehade pulbitsust, nagu näiteks Pirital, Kloogal või Pärnus. Kuumadelgi suvepäevadel on siin veel küllalt võimalust olla iseendaga, põrnitseda päikest palaval liival lesides, kuulata lainete loksumist ja mändide müha. Põlised randlased ei pea endi priitahtlikku praadimist ega meres märjutamist miskiks; hajali suvilate asukatel jätkub piisavalt ruumi meeldivaks üksilduseks. Vähemalt esialgu, kuni Suur-Tallinna perspektiivplaanid linna piiride nihutamisest Valkla taha pole veel tegelikkusesse jõudnud.

Eilne äikesetorm paiskas liiviku adrut täis ja laotuse ähmaseks. Lained on veelgi sapprohelised ja kajakad kiljuvad ärevalt. Võta kepp ja astu seenelõhnalisi radu. Rannaroosid leegitsevad, pihlad ja pohlad on punakaks tõmbunud, kanarbik lillatab valuliselt.

*Pähklipõõsaste pehmed oksad
kääselgi paitasid.
Ädalalilled all rannaniidul
nukrutseada aitasid.
Mätta kühmul päikesevilgus
veriverev palukas
lehelanguse eelsel päeval
südant valutas...*

kirjutas poeet kodurandadest kaugel siinseid paiku meenutades. Ja see kõlab praegugi hästi. Tõsi küll, luuletaja südamevalule oli siis sügisnukrus vaid taustaks.

Need värsiread pärinevad 1951. aastal kirjutatud tsüklist «Seitsme aasta eest». Nüüd on tsükliks mälestatavast möödunud juba kolm korda seitse aastat ja üks aastaring veel pealekauba. Ja on täiesti loomulik, et too koduhõllandus valuleb tänapäevani Bernard Kangro ja ta võõrsil viibivate generatsioonikaaslaste luules.

*Merre ulatuval Kaberneemel
rüüstas rahvas külapoodi.*

— — — — —
*Seisin murul mureliste seas.
Päästa lootus! Päästa elu!
Hoopis unustasin hoole
keset trügimist ja melu.*

Kui nüüdne Lundi poeet 1944. aasta sügissuvel siin «murul mureliste seas» seisis, siis olin mina kaugelt koju tulnuna Lõuna-Ees-
tisse, ta lapsepõlveradadele jõudnud. Mis temal ees oli — kodumaalt
lahkumine —, see oli mul seljataga. Ja rinne oli meie vahel.

Põhjaranniku motiiv



Ja mingi rinne on nüüdki meie vahel.

*Sa võtsid peotäie mulda,
vargsi peitsid ta kaukasse,
et teised ei näeks.*

Kui hästi ma seda mõistan!

*Ei siia, ei iial siia
enam tagasi tulda!*

Kodumaa kaotus igaveseks — mäherdune võigas perspektiiv! Liiatigi luuletajal, kes ei saa jagada hullumeelsete soovunelmaid Eesti-
maast kui tuumasõjakõrbest. Liiatigi inimesel, keda keegi pole pagenda-
danud.

Kaberneeme poe esisel murul on sedapuhku istet võtnud salk üle-
meelikuid noori matkajaid. Mind kui nende randade kah isehakanud
suvepagulast kutsutakse teejuhiks. Enne edasiminekut tahavad rän-
dajad kehakinnitust. Kauplus pakub suupoolist lõunaooteks. Ent kas
siis linnakaup rannaromantikaga sobib? Paar neidu veavad ninaga
tuult ja ruttavad luite tagant tõusva suitsu suunas. Juba nad ongi
tagasi, kaasas korvitäis kuumi suitsulesti ja meetriosa angerjati
hommikusest püügist. Ons selle roaga võrdset?

Kalasoomustega kaetud tunkedes mees tuleb poest, vorstirõngas
ühes, õllepudel teises käes. Ta rasked sammud tümpsuvad sadama-
kail, mille ääres kunagi, suure pagemise aegu loksus kipakas paat
paanikasse aetud inimestega. Laulikuga, kellele

*meri on ees,
avar ja vaba.
Kuis aga, kitsus, hinge nüüd matad!*

Vorstirõngast hammustav mees astub kalurikolhoosi traallaevale,
mis uueks püügiretkeks hakkab otsi klaarima.

Marraskil säärtega klutt kihutab jalgrattal kiviaedade vahel.

Auto toob poodi koorma sooje saiu.

Väike mootorpaat popsutab Malusi saare taha, et õhtuks uue loo-
musega koju tagasi jõuda.

Valklast kostab üle lahe pioneerilaagri fanfaarisignaal.

Pühime suud, loputame meres kalased näpud puhtaks ja hakkame
astuma Tallinna poole.

Noored teavad, et nüüd tuleb kurb teekond. Mul on alati hinges
ängistus, kui nüüdse matka sihtkohast möödun.

Oieti poleks mingit teejuhti vaja. Sinna osutavad teeviidad. Ja
Kaberneeme juures merre suubuv Kaberla oja, kuidas ta ka tee
ääres vingerdaks, juhhib kindlalt kohale.

Teel jutustan noortele juba lapsepõlves loetud lugu Gustav Vilbergi (Vilbaste) raamatust «Harjumaa»:

Kalevipoeg matnud kord Kaleviliivale kõik oma tähtsamad varandused maha. Et keegi tema varandusi mitte ei puutuks, kandnud ta järve Kaleviliiva peale: niipea kui keegi liivamäge kaevama hakkab, voolab järve vesi kaevajale peale ja karistab röövijat.

Kord tulnud janune Kivihärg, leidnud selge veega järve Kaleviliival ja joonud ta janus ühe hingega tühjaks. Järvekohast läbi sammudes jätnud ta oma jäljed — praegu veel rohutukkadena — järele ja läinud möirates: «Rumm ka! Rumm ka!» edasi, et mõned kilomeetrid kagus olevat Rummu järvegi tühjaks juua.

Kalevipoeg juhtunud sel ajal parajasti oma varandusi vaatama tulema, näinud Kivihärja tööd ja rutanud talle järele. Paar versta eemal, Hinnu kaldal saanud Kalevipoeg Kivihärja kätte ja löönud tal pea mõõgaga ühel hoobil otsast ära.

See lugu lõbustas mind kunagi peale muu sellepärast, et Kalevipoeg päästis sedapsi järve, millel on peaaegu et minu nimi. Ise satusin oma kodumaakonna sellesse nurka esmakordselt alles üsna hiljuti. Fašistlike roimarite Mere, Laagi ja Gerretzi protsessi aegu sõitsin koos Saksa DV-st ja Tšehhoslovakkiasst saabunud tunnistajatega läbi nende koletute kannatuste raja.

Raasiku jääma toodi Kesk-Euroopast hitlerlaste poolt hävitamisele määratud ešelonid. Bussidega veeti tuhanded inimesed Jägala laagrisse. Käputäis nooremaid, tööjulisemaid — nende hulgas ka vähesed ellu jäänud protsessitunnistajad — jäeti laagrisse, isad, emad, väikesed õed-vennad, tuhanded ja tuhanded sõidutati kohe edasi Kalevi-Liivale. Mis seal juhtus, on üldiselt teada. Ei, Kalevipoja peidetud varandustele jäletised lisa ei lubanud. Enne tohtusse hauda ajamist kisti inimestelt viimnegi ihult, seda tegevust iharalt fotodele jäädvustades. Siin, selle luute varjus murti kuldhambad suust. Laak ja Gerretz tallasid laipade lademeil ja paugutasid püsoleid.

Kuus tuhat inimest veeti Euroopast kokku Eesti ühte kaunimasse paika ja aeti liiva alla. Kalevipoja mõök raius küll haakristigi kandva Kivihärja pea, härja, kes vee asemel verejärvi kugistas, aga selle elaja jälgede võikust pole möödunud veerandsajand jõudnud mahendada. Ega mahenda vist sajandidki.

1944. aastal hakkasid jäletised oma jälgi kustutama. Kaberneeme kandi rahvas kõneleb veel praegu, võikusvärin hääles, kuidas mustjaspruun rasvase suitsu pilv päevade kaupa Kalevi-Liivalt tõusis ja mitmeteistkümnelt kilomeetri tagagi laotuse kattis. Mõrvaohvrid kisti liiva alt välja ja põletati.

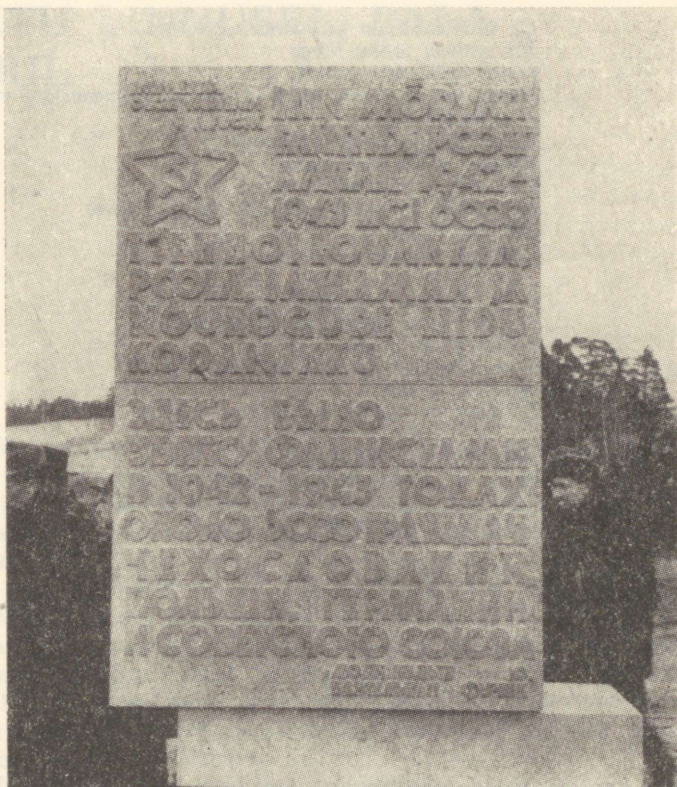
Ma ei suutnud vaadata, kuidas 1961. aastal kaugelt protsessile kutsutud tunnistajad siin luidete vahel kummuli liivikule langesid, liivast oma lähimate luukilde otsisid ja oigasid. Eemaldusin mändide vahele ja surusin tagasi rinnust kippuvat kisendust. Ja see kipub üha uuesti, kui siia satun.

«Inimesed, olge valvsad!» manitseb siia püstitatud dolomiitmonument Julius Fučiku sõnadega. Kas on seda vaja manitseda, eriti siin, kus iga liivatera tundub kisendavat?

Või siiski? Kui mullu Stokholmis ühes soliidses seltskonnas neist asjust rääkima sattusin, märkis üks põrmugi mitte rassistina tunduv daam kergelt ning lõbusalt: «Aga need olid ju juudid!» Alles siis näis ta pisut mõtlema jäävat, kui kuulis, et seal oli ka eestlasi...

Kalevi-Liiva





Mälestusmärk fašismiohvritele Kalevi-Liival

Kui sellist mõttekäiku kuuled inimeselt, kes ennast mitte ainult et eestlaseks nimetab, vaid end koguni suureks eestluse eest võitlejaks peab, siis tuleb tahtmine häbi pärast maa alla vajuda, et kuulud säärastega ühte rahvusse.

Nüüd Kalevi-Liival seistes ei saanud mu jutumaiad matkakaaslasel sõnagi suust. Ka mina vaikisin ja retsiteerisin mõttes Maria Salundi luuletust —

*Kalevi-Liival oli varasügisene selge päev,
 olid tukkumas vaigulõhnalised männid päikeses,
 oli sametine mesilind lillas kanarbikus
 ja üle sooja valge, valge liiva
 läksid sajad tillukeste paljaste jalgade jäljed.*

Ma kummardusin ja vaatasin hoolega
viit väikest lohku liivas
viiest väikesest varbast.
Mina, ema, ju tean, millised on mu kolmeaastase varbad,
ja teab iga ema,
kes on pesnud neid pesukaunis,
kui nad tulid liivakastist.
Nad on nagu herned
ja tahavad kangesti talla alla peitu pugeda,
kui neid kuivatada,
sest nad kardavad kõi.

Kalevi-Liivale tuli õhtu
ja liiv oli loojangul soe ja punane
päikesest ja verest
ning tillukeste paljaste jalgade jäljed
läksid ja läksid.
Oli õhtu ja nad ei tulnud veel tagasi.

Kalevi-Liivale tuli hommik.
Päike tõusis ja tuhmilt punetasid kastesed pohlad.
Tillukeste paljaste jalgade jäljed läksid
ega tulnud tagasi ainsatki.

LEMBITU LINNUSEL, PALA TANDRIL

Teel on tõke, otsekui oleks täna, 750 aastat pärast Lembitu lange-
mist, veelgi karta ta linnuse põletamist raudrüütlite poolt. Hiljutise
orkaani jälgi pole Lõhavere metsas palju, aga üks vägev kask on
ometi linnuse jalami lähedal langenud risti üle tee. Astume autodest
seenelõhnalisse metsa. Siht on käe-jala juures, võiks edasi minna
jalgsigi, aga võib siis täna, 21. mihklikuu päeval 1967, ülev-traagili-
sel aastapäeval tee eesti rahva pühapaika suletud olla?

Ühes autos leidub saag — tormikogemused õpetavad! —, veel
tehase pakendis ja õline. Mina langen ruttu rivist välja: vigastan
tüüka otsas käe ja valan mõne tilga verd samblasse, lisaks vereoja-
dele, mis siin sajandite eest on voolanud. Kolleegidel läheb päre-
mini, ja peatselt on tee vaba.

Tõuseme linnusekünkale. Viimase kolmekümne aasta jooksul on
mingi sisemine hääl mu korduvalt siia juhtinud. Pealtnäha on see
ju üsna tavaline kõrgendik padrikulise metsa ja soise heinamaa
haardes... Mitut puhku olin arheoloogide visa nokitsemise tunnis-
tajaks kamara-aluste pinnasekihtide kallal. Ja nende juubeldavate
avastusrõõmude juures, kui mullast koorusid muistse põlve mäles-
tised.

Lehola linnus, Lembitu kants on ulatuslikult läbi uuritud, rikkali-
kud leiud uurijate käsutuses. Nüüd on lopsakas muru katnud vii-
maste jäljed, ja kõik on siin nii, nagu paljude sajandite kestel pärast
1217. aasta madisepäeva.

Kõnniskleme piki lagedat seljakut, mõtlikud, hardunud.

Debora Vaarandi isa oli tütrele käsu andnud siitmailt kaasa võtta
istikuid koduaia ehteks. Kaks väikest tamme linnuselähedasest met-
sast rändab Kadriorgu Kuristiku tänavale. Eeskuju nakatab, ja nüüd

kasvab minugi suvekodus Põhjarannikul Lembitu tamm, ajalooliste daatumitega asjakohane ürik juurte all.

Läbime Suure-Jaani, sõidame Viljandi poole. Keerame Vastse-mõisa—Pärsti teele. Käime Madi kalmel, kuhu teadlaste kinnitust mööda on puistatud meie kaugete esivanemate tuhka juba eelmisel aastatuhandel. Peatume Rattamal, mida mitmed uurijad visalt on pidanud Pala lahingupaigaks. Jõulise tammiku varjus peitub samaldunud rändrahn, mis legendide järgi tähistavat Lembitu põrmu puhkepaika. Kivvi on koguni raiutud tekst «Lembitu 1217». Viimasel ajal on suurema kõlajõu saavutanud teadlaste hüpotees muistse vabadusvõitluse suurima lahingu toimumisest kunagise Risti kabeli lähistel. Kõik nimetatud paigad on aga nii lähestikku, et need koos võisid olla verise võitluse tallermaaks. Oli ju tegemist tolle aja kohta hiiglaslike armeedega: ühel pool Eesti maakondade koondmalev, teisel ordurüütlite vägi koos alistatud lätlaste ja liivlaste sõjameestega.

Avaral legendikul Risti kabeli rohtunud müürisäilmete ees kõrgub kuivadest kuuseplankudest koonus. Uhineme selle ümber kogunenud rahvaga. Hämardub. Tallinna Kaubamaja nooruke ajaloo huviline dekoraator Uno Toru meenutab lühidalt seda, mis siin seitsme ja poole sajandi eest toimus. Kolme põlvkonna esindajad — hallipäine Sakala kodu-uuriija, Kildu kooli keskealine õpetajanna ja poisike samast koolist — süütavad kõrge koonuse muistsete vabadusvõitlejate mälestuseks. Viljandi näitlejad Sirje Raudsik, Milvi Uusõue ja Karl Ader deklameerivad «Kalevipoega», Tuglast, Jaan Kaplinski. Koonus variseb praginal kokku, leekide lõõm tõuseb üle pimedade metsa latvade. Kirjanik Jaan Kross kõneleb, loeb lehekülje Läti Henriku kroonikast.

Eestimaa anastajate truu teenri kirjapanekut on lapsest saati J. Jungi ja J. Mägiste vahendusel korduvalt ja korduvalt loetud. Kahetsetud, et pole objektiivsemat käsitlust meie kaugete esivanemate heroilise võitluse kohta maa vabaduse eest. Ja tänatud, et preesterliku kõverpeegli kaudu niigi palju teada saame ajaloohämaruse traagilistest aastakümnetest.

Siin, ja eriti täna kutsuvad krooniku sõnad esile ängistusega tembitud uhkustunde. Kujutled kuulvat sõjaratsude korskamist, relvade täinat, surijate oigeid. Arvad läbi sügishämaruse nägevat Lembitu mehiskuju, Vekot, kes ta seljatagant tappis ja paljaks riisus, agoonias heitlevat Kaupot...

«Me võitleme. Ja kuigi me peaksime nüüd kaotama, siis meie tulevased põlved saavad sellest taplusest elujõudu. Sina aga hävitad oma rahva, Kaupo.»

Need on Lembitu sõnad Juhan Sütiste draamast «Ristikoeerad». Kirjaniku ääretult sugestiivsest, kuid autori surma tõttu lõpuni viimistlemata jäänud näidendist, mis peale teatrilava on olnud mitme hiiglasliku vabaõhuetenduse ja Suure-Jaanist pärineva helilooja Villem Kapi ooperi «Lembitu» libreto aluseks.

Mõttled: kui Lembitu ja teised eestlaste vanemad oleksid järginud liivlaste Kaupo eeskujut, kas oleks siin, Pala tandrill, kas oleks tervel Eestimaal siis täna veel kedagi, kes muistset võitlust mälestaks? Sest juba igiammu kadumisele kaldunud suur liivi hõim on tänaseks niisama hästi kui lakanud olemast.

Tulevased põlved saavad sellest taplusest elujõudu... Põlvest põlve käidi siin langenud esivanemaile ohvriande toomas. Rahvusliku ärkamisaja aastaist peale on muistne vabadusvõitlus saanud iga eestlase teadvuse pärisosaks.

Möödunud aegadel kõneldi tüütuseni seitsmesaja-aastasest orjaajast. Ja ennäe: peaaegu täpselt seitsesada aastat pärast Pala lahingut murdiski Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon saksa röövrüütlike järglaste võimu eestlaste maal. Ja täpselt 725 aastat pärast Lembitu langemist sai kindral Lembit Pärn ülesande formeerida eestlaste malev — Punaarmee Eesti Rahvuskorpus, kelle ajalooliseks teeneks koos teistest rahvustest nõukogude sõjameestega sai Eesti vabastamine saksa fašistlikest röövvalutajast. Täpselt 727 aastat pärast siinse otsustava võitluse lõppu andis Lembit Pärn korralduse Tallinna puhastamiseks hitlerlastest, mille tankikolonn «Lembitu» järgmiseks hommikuks ka täitis.

See tähtpäevade ja nimede maagiana tunduv kokkusattumine oli teadagi juhuslik. Ent hoopiski mitte juhuslik polnud eesti sõjameeste liitlus idapoolsete hõimudega. Nii oli see võidukas ühishahingus Otepää all 1217. aasta kevadel, nii 1917. aasta revolutsioonitormis, nii Suure Isamaasõja heitlustes. Kes teab, milliseks kujunenuks Eesti saatus siis, kui röövrüütliid Pala lahingu eel poleks ennetada jõudnud eestlaste maleva ja appi kutsutud nogardlaste ühinemist?!

Kolmveerand tuhande aasta eest tuhatati siin väljal langenud kangelasi ja leekide pragin segunes lohutamatu itkuga. Nüüd astutakse hardunud tõsidusega pimeduses loitva tule juurde, ja leekidesse langevad lilled ning tammepärjad. Kõlavad napid sõnad: Suure-Jaanilt. Viljandilt. Väike-Maarjalt. Rõugelt. Raplalt. Tartu Ülikooli ajalootudengeilt. Tallinna kirjanikelt... Juba vaibuma hakkav leek lahvatab äkki kõrgele: üks vana põllumees heidab tulle tammelehtedega dekoreeritud kuldse viljavihu, mille ütleb olevat põimatud Sakala ja Ugandi põldudelt.

Nüüd järgneb pühalik vaikus. Mets kohab ümberringi. Tumedalt, tõelt. Ja äkki kõneleb, Koidula Sirje Raudsiku jõulise hääle kaudu:

Mehisel' meelele asuta koda,
priiusel pühinend eestlaste muld!
Mulju sa mudasse tigeda oda,
valgele tõuseja vaimu kuld!
Kohage, lehed, kodumaa puus!
Vana vägevus eestlaste suus —
elusse ärka!

1967

RINGI ÜMBER HIIUMAA

«Suuropi» kinnitab oma tõmbid otsad Heltermaa sadamas. Praami otsaluuk laskub ja kai on korraga täis kiirustavaid autosid, busse ja mopeede. On tegemist, et nende vahelt välja jõuda kadakasele nõmmele.

Niisiis jälle Hiiumaal. Hiljem kui teised meie saared, kerkis see Läänemerest, kujult nagu mu lapsepõlve maiusroog timpusai. Võib-olla on see eelarvamuslik kujutlus, aga sinne loodus tundubki noorem kui mandril või lähedasel Saaremaal. Üks Viru rannikult pärinev Tartu professor tavatseb oma hiidlasest naisele vahel üleolekut näidata, et vaata, kui mina juba kõrges Kunda kultuuris elasin, hingasid sina alles lõpustega! Võib arvata, et talle vastatakse eht hiiupäraselt; kuulus hiidlaste vembujutt, mille nõöke finesse taipad tihti alles mitmendal päeval, pole kaugeltki välja surnud. Kuigi eeldused «suure maaga» assimileerumiseks on avarad kas või juba tiheda ühenduse pärast, mida kahepoolselt usinalt kasutatakse. Kus on veel mu nooruspäevade kolkaprobleem, kui peaaegu aasta ringi iga päev võid saarele minna või sealt lahkuda kolm korda lennukiga või sama sagedasti suure praamiga!?

Teen ringi ümber Hiiumaa. Timpusaia sarvedele sedapuhku ei ulatu, ka südamesse mitte, aga vanad armsad paigad käin läbi. Maastikupilt on tublisti muutunud. Ei, rannikute kiviklibused, päikeselõõsased, maasikalõhnased kادarpikud on endised, samuti lainete luitutus rihval. Aga vaade saare ringmagistraalilt sisemaa poole, mis mu mälus ikka seostus lodupadrikust suletud horisondiga, on äkki peaaegu kõikjal avardunud. Kaugele küündivad põllulahmakad, tera



Kadarpik Hiiumaal

raskusest kummargil valkjaks tõmbunud kõrtega tihnikud, mille ääres tekib suhu sooja leiva maik. Kultuurkarjamaade korrapärased ruudustikud rammusate veiste ruskete kobaratega elektrilüpsi ootel. Kultiveeritud inglise parkidena tunduvad puisniidud rohendava ädalaga ja liigirohkete saludega. Silmapiiri taha ulatuvad värsked künnivaod uudismaadel kõrgete kännu- ja kivikuhjadega.

Ka hoonestik on uuenenud. Õnneks kaetakse uusi elamuid siin-seal veel iidse ja «igavese» rookatusega, mis näib siinses looduspildis nii orgaanilisena, kuigi ka siin hakkab juba võidutsema mugavam (ja üksluisem) eterniit. Kärddlas ei kohta silm enam naljalt toonaseid armetuid vabrikukasarmuid, küll on aga siia lopsaka pargiroheluse ja vulisevate allikate vahele peitu pugenud palju uusi nägusaid villasid. Kõrgessaares, suure kalakonservitehase maa-alal näitab taksojuht eht käinanoorukiliku huumoriga Hiiumaa pilvelõhkujat. See on üpris standardne kolmekõrruseline silikaatelamu, seni ainuke nii kõrge sel saarel.

Inimeste uuenemine? Või sa sellest lühiajalisel matkal kohe aimu

saad. Eks midagi ütle näiteks ühe sõnaka nooriku, ameti poolest kalasoolaja kõnelus Tallinna mulluse teatrihooaja uudistest, mida ta innukalt jälgimas käinud, uutest raamatutest, millest mitmed mul alles lugemata. Või sellest, kuidas ta kevadel viis korda lennanud Tallinna «hambaid tegema», sest sinne hambatehnik olnud haige. Või see, kuidas ta «oma vanameest» kirus, et see ei viitsinud teda autoga Peipsi äärde sugulaste pulma viia.

Uue kõrval hoitakse armunult vanu traditsioone. «Kas Ristimäel juba käisid?» ei jäeta küsimata. Kuidas siis! Kes jätaks vaatamata Kärblast mõni kilomeeter Kõpu poole liivaküngast tee ääres, kus vanasti kaks pulmarongi vastastikku sattunud, kumbki teisele teed ei andnud, kuni tekkinud nii äge taplus, et ellu jäänud vaid pruut ühest ja peigmees teisest paarist. Mis neil üle jäänud, läinud siis omavahel paari... Tapluse paigale (kui seda ikka oli?) paigutab juba iidsest ajast saadik iga möödamineja, kes armuõnnest ilma ei taha jääda, risti. Lihtsalt murtakse teearrestist võõpsikust kepikesed ja seotakse need vitsaga ristamisi. Kui aasta neljakümne eest siin esimest korda olin, kubises kungas nii värsketest kui ka juba kõdunenud ning kokkuvarisenud ristikestest. Nüüd on ristitatud ala tublisti laienenud. On püstitatud koguni vägevaid, suurtest palgijuppidest kokkuseotud riste. Leidub ka traadist põimituid, kividest ja käbi-

Käina kolhoosi keskusehoone



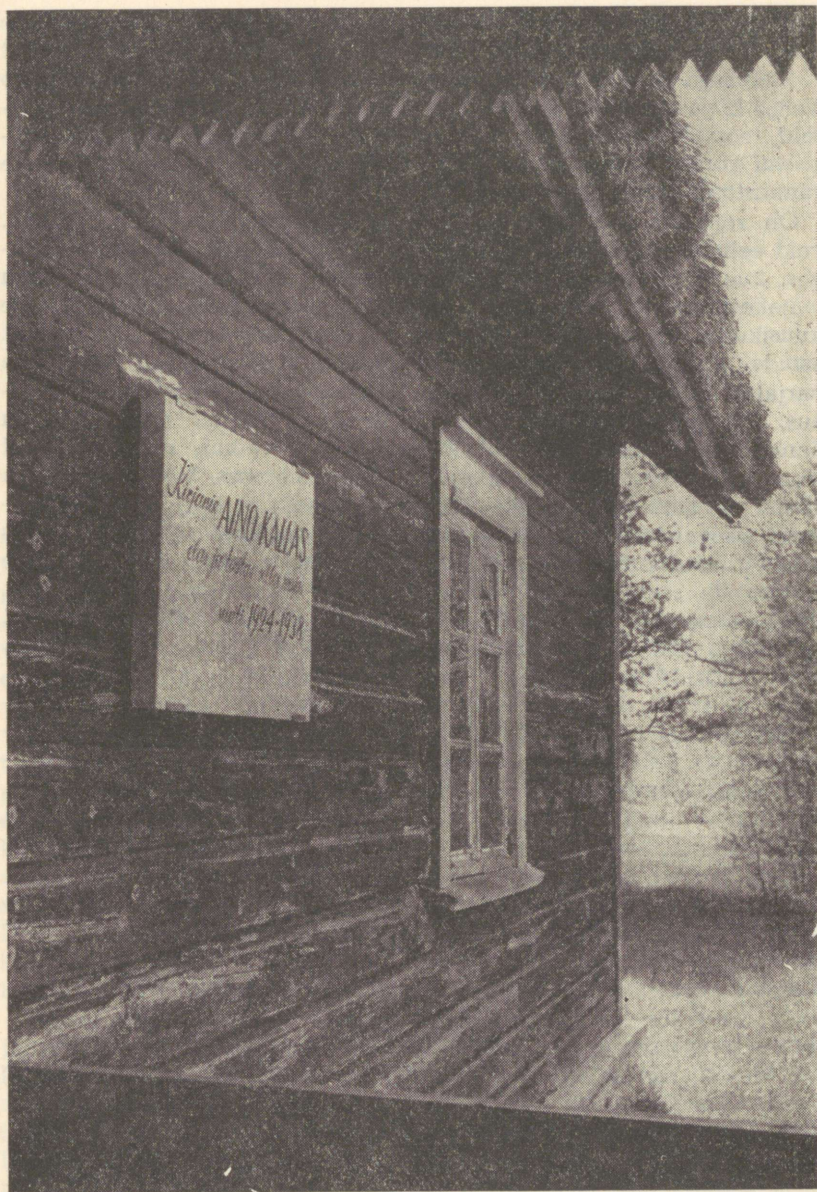
dest liivale laotuid. Keegi on sirgele männijuurikale sobitanud ristamisi traktoriroomiku lülid...

Reigi muistne kirikutorn kõrgub endiselt põliste puude vahelt ja parajasti kostab sealt hingekella kurb heli. Luidja pilvisse pürgivate leppade imeväärne mets on vahepeal nagu veelgi vägevamaks muutunud ja vaade Kõpu mäeseljakuult paneb endiselt oma iluga hinge kinni. Kel õnne on ja Kõpu tuletorni pääseb (sadasid kippujaid igal suvepäeval pole ju võimalik kitsastele treppidele saalima lasta), see ahmib pärani silmi kilgendavat avarust, mis kätkeb endas kodumere kaunidust ja südamesooja Hiiumaa karget ilu.

Kassari on teadagi suvitajate suurmood. Viimaseil aastail on selle vallutanud peamiselt kunstnikud, teatri- ja kirjarahvas. Õnneks pole neid esialgu veel nii palju, et nad üksteist ja külalislahket pärisrahvast tüüdata oleksid jõudnud. Kaugele merre ulatuv hunnitu Sääre tird näib pealiskaudsel vaatlusel kuumal suvepäevalgi inimtühjana. Ainult aeg-ajalt kerkib pöetud kadakate vahelt pruuniks või koguni mustaks kõrbenud selgi, vilksatavad maasikaist punased suud ja värskevärvilised maastikuetüüdid. Vahepeal on Kassarile rajatud kaks

Aino Kalda tubamuuseum Kassaris





väikest, aga eriti kõnekat muuseumi. Üks annab rikkaliku ülevaate Hiiumaa etnograafiast ja kultuuriloost, teine aga jäädvustab kabadat rookatusega majakest, mille seinte vahel paljude suvede kestel Aino Kallas kirja pani hulk nii soome kui ka eesti kirjanduse ajaloos tähtsaid teoseid. Mõlemad muuseumid on rajatud eraalgatusliku entusiasmiga korras ja nende külalisraamatud kõnelevad rohkete vaatlejate tunnustusest ning tänust.

On rohkesti neid, kes ei hinda moesolevate kuurortide võlusid, vaid eelistavad üksildust. Seekordsel matkal veetsin mõne päeva paigas, kus tundsin end olevat «vana jumala selja taga». Kujuteldagu majakest metsistunud aias, kolmest küljest piiratud noore jõulise kuusikuga, ühest õiteküllase aasaga. Kuusiku taga, mõni minut astuda, kiirgab suvekuuma kadakanõmm. Siinsamas on laidudega varjatud puhta liivaga merelaht, siinsamas ojake varjuldases lepinkus, täis jahedat angervaksade ja kalmuste lõhna, mis on nagu õnnistus päikesest närbunud ihule. Vaikus, vaikus, mida mitte ei sega, vaid täiendab üksik koerahaugatus naabruses. Või lüpsi ootava lehma am-muu. Või Kärddla—Tallinna lennuki tume jorin. Pühapäeval päeval kerkis kadakate vahele hele naisepea ja kirjeldamatus hiiu intonatsioonis öeldakse mu võõrustajatele, et ta käinud nende majas, näh, seal hiiu kombe kohaselt ukсед-aknad lahti, astunud toast tuppa, aina teretanud, keegi ei vastanud, ju nad kõik siis rannas, näh, tõin siis raha siia, mis sulle Tallinnast postiga saadeti, näh, anna allkiri.

Ma ei reeda oma vaikuselembelisi võõrustajaid selle paiga koordinaatide avaldamisega. Pealegi piisab esialgu veel analoogilisi paradigmaid, kuigi linlased iga suvega ikka rohkem ja rohkem Eesti kaudu randu asustavad.

SUVITAJATE RADADEL

I

Rääkude muusikaline tund on asendunud sirtsude kirgliku kontserdiga kuldseks tõmbunud viljaväljadel. Siin-seal näed juba kombaine ringlevat. Kartulipõllud lillatavad ja valendavad õitest. Egiptimaa turistieelikud — noored toonekured — klabistavad pesakettal oma musti nokki ja ringutavad tiibu. Kui vanemate varustusretk viibib, usaldavad nad juba ise liuelda lähedasele lodule suupoolist otsima. Riisikad ja pilvikud uudistavad arglikult samblast ja igatsevad seenevihma.

Suvi seab hõlmu vöö vahele. Olekski ülbus teda viibima keelitada: ta tasus küllaga külma ning hilise kevade vaevad. Nii kestvat päfkeselõoma, nii kaua hellitavat kuuma pole kodumaised suved enam ammu pakkunud. Vihma, jah, kosutavat vihma võinuks ta küll rohkem tuua, seda anusid isegi rannaliival tõmmuks kõrbenud suvitajad, kes teadupoolest on sademete vihased vastased. Kummalisel kombel ei reeda lõikuskuu loodet õnneks siiski erilisi põuamärke. Näed siin-seal küll nukralt kortsunud kartulipealseid ja enneaegselt kollakaks tõmbunud kaski, aga üldiselt näib Eesti tänavu töotavat laulusalmiga öeldes rohket saaki sügisel. Vähemalt teravilja poolest.

Võtsin nõuks vaadata mõningaid kodumaiseid suvepuhkuse paiku ja nendest pisut kirjutada. Kas nii, kuidas mu nooruspäevade ajalehed hapukurgiajal pikalt-laialt seletasid, et see ja see peadirektor suvitas seal ja seal kuurordis ja ta proual oli nii- ja niisugune kostüüm? Säärast seltskonnakroonikat ma ei oska ega taha teha. Pealegi kui nüüd suvitusseltskond on nii laialdane, — kellest sa kirjutad või kirjutamata jätab? Toona sai kuurordimõnused nautida üsna

kitsas kildkond. Tõsi, ka tööinimesel oli juhust agulis tihti jalgu seinale ajada (ja püksirihma pingutada), kui tööotsa ei leidnud... Nüüd ei teagi kutseala, kus poleks kindlustatud iga-aastane palgaline puhkus. Eestimaa rohked kuurordid kubisevad puhkajaist, paljud teevad suvitusretki Musta mere rannikuile ja kaugemalegi, teised jälle naudivad suve matkates, vee ääres ussi leotades või oma suvila vaikus.

Rannaliival losutamisel on jah sedapuhku kriips peal. Kui neid sõnu kirja panen, kõmistab taevarannal tume pilv ja janune loodus on ootusärevil. Mu must turi aga hõõgub veel möödunud nädalate päikesekuumast. Selle osaliseks on mu patune ihu sel suvel saanud õige paljudes paikades, nii oma kui ka võõrail mail. Võta kinni, kus see kõige mõnusamana tundus! Pigistan silmad kinni ja meenutan äsjaseid rännakuid. Võidutsevana tungib peas seбивast mäluilmist esile

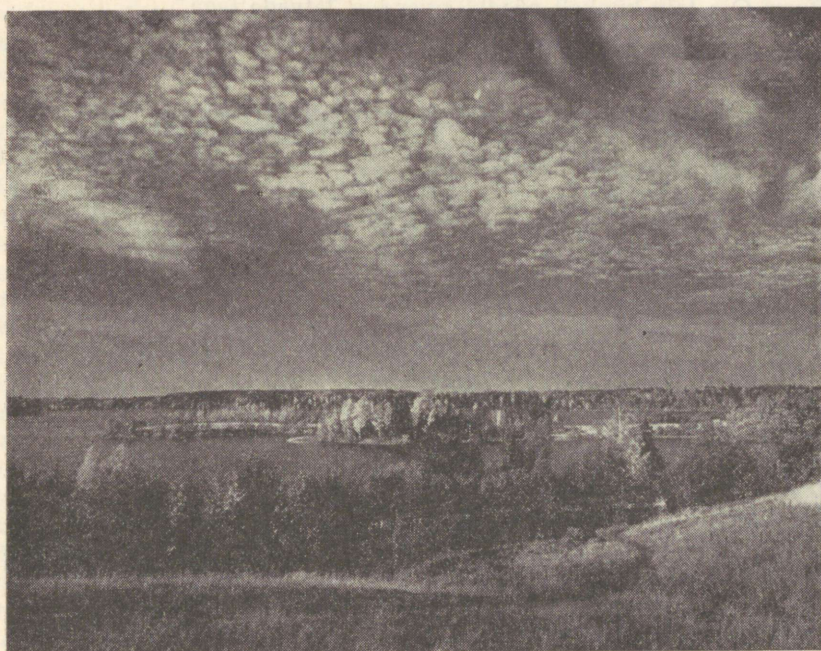
ОТЕПÄÄ

kuplirmaastiku kaader. Igiomane ja hingematvalt ilus. Istume Linna-mäe kõrgel tipul. Kui mõne aasta eest viimati siin olin, käisid parajasti usinad ning leiurohked arheoloogilised kaevamised. Praegu on siin vaikne. Sajandite kamarast vabastatud piiskopilossi müüriosad on hoolikalt kaetud katustega. Et teaduslik uurimistöö siin pole veel lõpul, seda näitab sügav kaevand mäe kirikupoolses servas. Põnev on pilguheit sajandite taha, mõtteid äratab lähisnaabruses Otepää kirik, mis mitmeti on seotud meie kultuurilooga. Ent ikka ja jälle leiad end sõnatult ahmimas isamaa ilu, mis lõikuskuu rauges päikeselõõsas su jalgade ees laiub. Sujuvad kuplid tumeda metsamüüri-ga. Sini-sinised järvesilmad. Rohendavad ädalaniidud lainjates orgudes. Kullendavad põllud. Helendavatel teelintidel rühkivad matkajad toekate seljakottidega — üksikult, perekonniti, suurte rühmadena, kõigil sihiks taamal majesteetlikult kõrguv Väike Munamägi. Siit ülalt paistavad nad pisikesed nagu pesa poole pürgivad toimekad sipelgad.

On juba sügav õhtupoolik, aga Pühajärve plaaz ei tühjene suvemõnude nautijaist. Iga turist, kes Lõuna-Eestisse satub, peab oma pühaks kohuseks tingimata just Pühajärvel käia. See paik juba ilujanuseid ei peta! Siinne suvitusasula on vahepeal tublisti kasvanud. Juurde on tekkinud hulk õigegi nägusaid suvilaid ja kansionaate. Ka vana Pühajärve loss on nüüd toonastest hoopis lustakamate asukate käsutuses. Tuberkuloosisanatoorium kolis siit teisale (kliima on siin niiskevõitu), lossi päris ametiühingute puhkekodu, mida sajad töötajad vabariigi igast nurgast igal aastal rõõmuga kasutavad.

Mõnetunniline jalutuskäik ümber Pühajärve pakub elamusi, milleta tunnend end tükk maad vaesemana. Meie maa püha järv avaneb su vaate ees igal sammul uue, kordumatu võluväega. Päevade ja päevade kaupa võid matkata siinses lähisümbruses — Nüpli järvel, Käärikul ja mujal, nosida pähkleid sarapikes, noppida vaarikaid või seeni, avastada aina uusi ja uusi vapustavalt kauneid panoraame. Ent juba kihutab sind rännurutt, kisud end lahti vanadelt armsatelt teedelt. Sügis läheneb, sina aga tahad enne seda jälle kord uudistada veel paljusid paiku meie suvitajate radadel.

Pühajärv



II

Edasi kirde poole. Peesitamishimulisi ülepakkuvalt hellitav loodus itsitab pihku mu möödunudnädalasele ilmaennustusele. Aikesepilved tõid küll kohati ägedaid piksepaginaid, aga päike kuumutab taas südasuviselt ega tahagi veel teada mihklikuu lähedusest. Muudkui et taevakastest ilma jäänud paikades lõõtsutavad põllud, aiad ja karjamaad juba ülearu kirgliku kiirtekaisutuse käes.

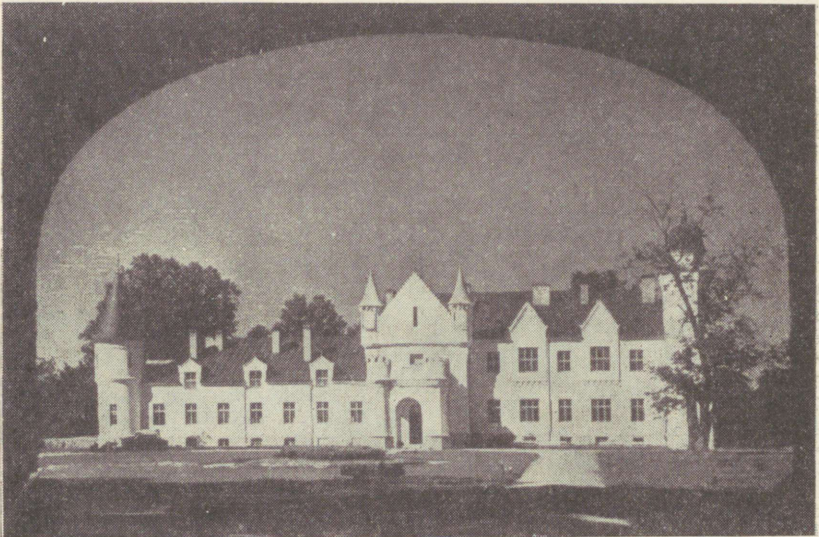
Peatume läbisõidul mõningates kirjanduslooga seotud paikades, ent neist hiljem. Teadagi ei pääse seegi kord mööda

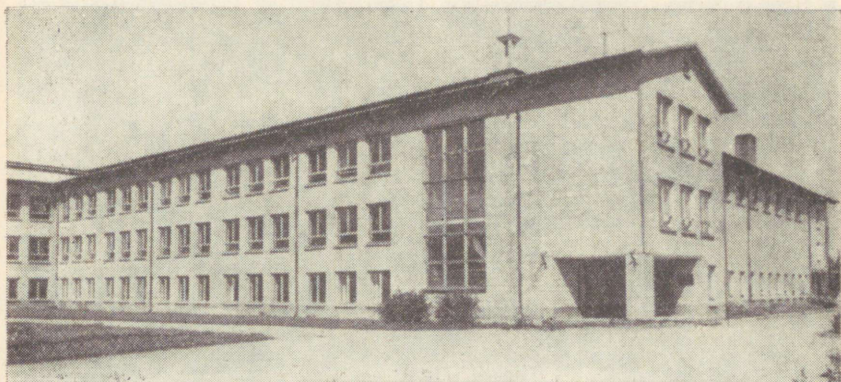
ALATSKIVI

küllastamisest, kuigi siin on käidud peaaegu igal aastal. See oleks nagu midagi enamat kui kirjanduslik koht, olgugi ta eriti viimaseil aastail saanud tuhandete otsekui palverännakute paigaks üksnes Juhan Liivi tõttu. Viimane on aga meie teadvuses kujunenud mingiks ürgeestilikuks sümboliks.

Nagu ikka, tekib Alatskivi maile jõudes südamesse valus-pidulik hardus. Muidugi hakkad juba Koosalt alates hoolikalt idakaart seirama. Kui seda metsa ees ei oleks, peaks ju Peipsi paistma. Jah, Rupsi Oja talu künkalt näedki sinendust latvade taga.

Alatskivi loss





Alatskivi Juhan Liivi nimeline Keskkool

«Loss või lossi moodi uue aja ehitus oma tornikestega, lipukestega, akende ridadega, palkonitega.» «Pikad ridaspuude read. Kohavad vahtrad kahel pool laia, õige tee ääres.» Juhan Liivi «Varju» Murumäe, alias Alatskivi loss tõuseb pargirohelisest tänavu esile eriti toretsevana: vahepeal on ta saanud fassaadile erendavalt valge vööba. Hoopis südamelähedasem on aga siinsamas naabruses asuva Alatskivi Juhan Liivi nimelise Keskkooli lihtne, nägus hoone. (Pidin kirjutama «küla kohta nägus hoone», aga sain sõnasabast kinni. Lugu on nii, et Eesti külades, sagedamini kui linnades, on viimaseil aastail ohtralt kerkinud silmapaistvalt meeldivaid maju — elamuid, koole, kauplusi, kohvikuid. Meie maa nägu on toonasest palju kaunimaks muutunud mitte ainult hoolitsetud looduse, vaid ka hoonestuse poolest.) Praegu valitseb selle valgusküllastes ruumides vaikus. Mõnest varajasemast külastusest tean siin talviti küdevat intensiivset vaimset pinget, mis teeb au mehe mälestusele, kelle nime keskkool kannab. Selle kõnekaiks tunnustajaiks on nüüdki vitriinid avarais vestibülides, mida kodust pesupali juurest kohale palutud lahke koolitadi meid vaatama laseb. Mõne aasta eest sain sinse kooli kirjandusringilt kaasa kingituse käsitöötunnis valmistatud meeldiva puuliua näol. Nüüdsed laste käsitöö näidised vitriinides jutustavad kõrgetasemelisest tarbekunsti harrastusest selles koolis. Erilise pieteediga on kujundatud vitriinid, milles eksponeeritakse materjale vabariigi ühest kesksest kirjandussündmusest viimasel ajal: Juhan Liivi nimelise luuleauhinna andmise pidulikust tseremooniast, mis kirjaniku sajanda sünnipäeva järel viiel järgmisel sünnipäeval on toi-



F. Starkopfi monument Juhan Liivile Fr. Tuqlase koduaias Tallinn-Nõmmel

munud siinse keskkooli aulas. Bibliofiilide käed hakkavad värisema, nähes klaasi taga üht komplekti auhindadest — viit erinevat kaunilt kujundatud pisiraamatut Juhan Liivi luuletustega, mida on trükitud... viies eksemplaris.

Mõistagi ei jäta me seegi kord käimata Juhan Liivi kalmul. Siin eesti rahva pühapaigal sai mõne nädala eest teoks üllas patriootiline akt. Tunamullu, Lembitu langemise 750. aastapäeval süütasid sajad kokkutulnud Pala lahingu oletataval tandril hiiglasliku lõkke, millesse esivanemate mälestuseks heideti igast Eestimaa nurgast kohaletoodud pärgi ja lilli. Tänavu süüdati Tartus Emajõe kaldal päikesetulest tõrvik, mis rändas läbi kõik vabariigi rajoonid, et lõpuks pea-

linnas panna lahvatama juubelilaulupeo leek. Loodussõprade hiljutisel traditsioonilisel kokkutulekul, mis sedapuhku toimus Alatskivil, asetati aga peotäis mulda kodumaa paljudest paikadest Juhan Liivi kalmule. See liigutav algatus on heas kooskõlas Debora Vaarandi luuletusega «Eesti mullad», mis viie aasta eest esimesena sai Juhan Liivi nimelise auhinna, ent kasvab tähendusrikkamaks tolle kirjanikusliku sündmuse post festum märkimisest. Nii sünnivad ühtepuhku uued ja uued patriootilised traditsioonid, üks kõnekam kui teine.

Tahtsime küll veel käia Juhan Liivi sünnikohas ja põigata Haavakivilegi vaatama, kas viie aasta eest Anna Haava koduõue istutatud tammik on kasvama läinud, aga õhtu jõudis ja päike veeres ja meie ööase oli plaanitud koguni Peipsi põhjakaldale. Sedapsi siis kihutasime piki järve ilusat rannikut, läbi Kallaste ja Mustvee linnakeste, üle rahvatraditsioonis traagilise Kääpa jõe, et lõpuks puhkama jääda paika, mille nimi

Kauksi





Kauksi

K A U K S I

alles mõnel viimasel aastal on meie üldsuse teadvusse tõusnud.

Ei oska seletada, miks see hüva paik nii kauaks tähelepanuorbist välja jäi. Tegemist on kümneid kilomeetreid pika plaaziga Peipsi põhjarannikul, mille looduslikud eelised — merevesi välja arvatud — annavad plusspunkte rahvusvaheliselt kuulsa Narva-Jõe-suugi ees. Kõrge, puhas, peaaegu asustamata männimets. Kaunid luided. Päevitajatele nagu loodud lai liivik vastu lõunapäikest. Puhast ning suhteliselt soe Peipsi vesi.

Kauksis pole — ja kuuldavasti ei kavandatagi — püsivaid suvitushooneid. Kõik need tuhanded, kes põlevkivirajoonist, Tartust või kaugemalt Kauksi oma lühemaks või pikemaks puhkepaigaks on valinud, elavad telkides. See annab kuurordile erilise romantilise ilme. Keskuseks on vabariigi mitmeid matkamarsruute teenindav turismi-

baas, kelle ruumikas, laudpõrandaga ja elektrivalgustusega telgis teie alandlik teenergi vedrumadratsiga voodis sai luid-liikmeid sirutada ja kasutada muid tsivilisatsioonimugavusi. Siit laenutatakse telke ka neile, kes omaette laagri tahavad metsa all üles lüüa. Teadagi on paljudel laagrivarustus autokastis kodunt kaasa võetud. Eba-korrapärane, mitmevärviline telkide jada ulatub mändide all igatahes silmapiiri taha.

Lõkkes valgustavad sumedat ööd. Kostab lapsehäälitsusi, tasast laulu ja rahulikku jutukõminat. Rannikul kolksatavad aerud, luitest rühib üles mees, kalad lõpuseidpidi pajuväädis. Varsti seguneb lõkkesuits hõrgutava lõhnaga. Hämarail radadel krabisevad õkkad kaksil-dusest joobunute taldade all.

Fanfaarirõkatus äratab laagri kell kaheksa hommikul. Jälle virvendab Peipsi päikeses, taas on oodata kuuma päeva. Bussid põrisevad, üks rühm turiste koguneb Pärnusse, teine aga Aegviidu-Neli-järvele sõitma. Kolmas rivistub tublide reisikeppide ja seljakottidega kahepäevasele jalgsimatkale: Alutaguse metsad võimaldavad rohket avastamisrõõmu. Aeg on meilgi jälle teele asuda, olgugi et lahku-mine nii kaunist paigast südame pisut pakitsema paneb.

III

Kes Kauksist Narva või Põhjarannikule sõidab, sellele on õpetlik magistraalilt haak ida poole teha ja korraks Kuremäel käia. Juba kauni looduspildi pärast, mille kujundab Põhja-Eestis haruldane pinnavormide lainetus. Kõrgeimal mäeharjal uhkustab nunnaklooster. Ega sinna ilmalapsi küll uudishimutsema igatseta, aga lausa keeldu pole väravast sisse astuda ja veidi ringi vaadata. Saame ühe suletud-ilmelise asukaga jutule ja kuuleme üht-teist kloostri ajaloo-st. See pole pikk. Klooster rajati kurikuulsa venestuskuberneri Šahhovskoi algatusel. Meile näidatakse kirikut, mida parajasti remonditakse. Küll on kulda ja karda ja ikoonide küllust! See kõik on ju omamoodi huvitav, aga hoopis eksootilisemana tundub kloostri põld mäe-vee-rul, kus näed üle kaua aja kombainiajastul juba unustushõlma vaju-vate rukkiahakkide tihedat rivi. Vähe sellest! Põllult tulevad musta ja halli rietatud naised, pilgud maas, ja nendel on otsekuu lapse-põlvetervituseks sirbid käes.

Mõnigi kramplik-vaga nägu sulab pikemas vestluses päris naiselikult leebeks ja nooremailt märkad räti alt vilksamas koguni koketsevõitu pilku.

Kui too klooster oma asukaile hingerahu pakub, mis siis viga. Meie küll kipume peatselt mäest alla laskuma ja tornisibulaid seljataha jätma.

Läbime Jõhvi, mis on nüüd taandunud, nagu mitmed teisedki vanad ja uued asulad, Kohtla-Järve suurlinna osaks. Meenub, et siin mõistis palju aastaid kohtulaua taga õigust Eduard Brunberg, s. o. Bornhöhe. Selle mitme sugupõlve meeliskirjaniku pojalt Valter Brunbergilt sain hiljuti rõõmsa üllatusena sünnipäevatervituse. Ta elab koos tänavu kevadel üheksakümneaastaseks saanud emaga Põhja-Ameerikas, kuhu ta pärast isa surma 1924. aastal läks õnne otsima. Kuigi ta hiljem on ainult ühe korra põgusalt kodumaad külastanud ja võõrsilgi kaasmaalastega harva kokku puutub, on ta säilitanud silmapaistvalt hea eesti keele: «Ühtlasi kasutan juhust, et tänada Teid südamest meie mõlema nimel Teie poolt saadetud isa raamatu «Tasuja» eest (jutt on 1947. aasta iluväljaandest, mille toimetajaks olin — P. R.). See on ilus köide, ja me täname ka Teie austava pühenduse eest selle raamatu esiküljel, mis tegi ka mu armsale vanale emakesele palju rõõmu.»

Tahaksin Constance ja Valter Brunbergi silmade läbi vaadata nende noorusmaad. See on nende jacks arvatavasti tundmatuseni muutunud. Õieti piisab mõnestki aastast — nagu minul —, et tunda end siin liikumas nagu võõrsil. Jälle on soode ja rabade, männijäside ja vaevakaskede keskele tekkinud aina uusi linnu, kaevandusi, tehaseid. Pärts hiiglaseks paistab kujunevat valmiv Eesti soojus-elektrijaam, mis hakkab maapõuest energiat pumpama palju rohkem kui ta hiljuti valminud naaber, kuut vägevat sigarit tossutav Balti elektrijaam, rääkimata juba väiksematest vendadest. Ega tööstusmaastik minusuguse silmis just nägus ole, aga või nood kallist maa-vara varjavad lodudki erilist silmailu pakkusid! Jääb ainult soovida, et kaevandatud pinnas kiiremini metsaalaks kujundataks (algus on tehtud). See on loodusliku keskkonna radikaalse muutumise tõttu küll vaevanõudev, ent me järelepõlved tänavad, kui lisaks maapõuest võetud elektrile, uudsele ehitusmaterjalile ja sadat sorti keemiasaadustele siinsete troostitute võserike asemel hakkab aastakümnete pärast mühama mets, kui Alutaguse laas sedaviisi tungib Narva jõeni ja Soome laheni.

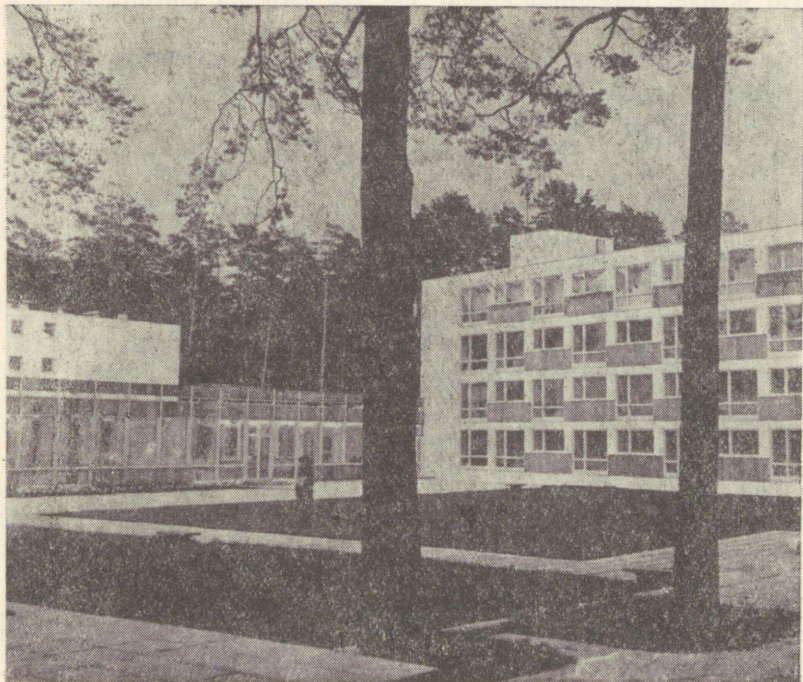
Ent pidime ju jälgima suvitajate radu, siin aga satud igal sammul kibedale tööle ja lullilöömisest pole juttugi. Või siiski? Pärast vaheajuse lõppu ja eriti puhkepäevil vuravad sajad kaevurite sõidukid kaunistest kohtadest kosutust otsima. Kauksisse, Narva-Jõesuho, Toilasse, kaugemalegi. Puhkuse ajal raputatakse teadagi kodukandi põlevkivitölm pikemaks jalgadelt.

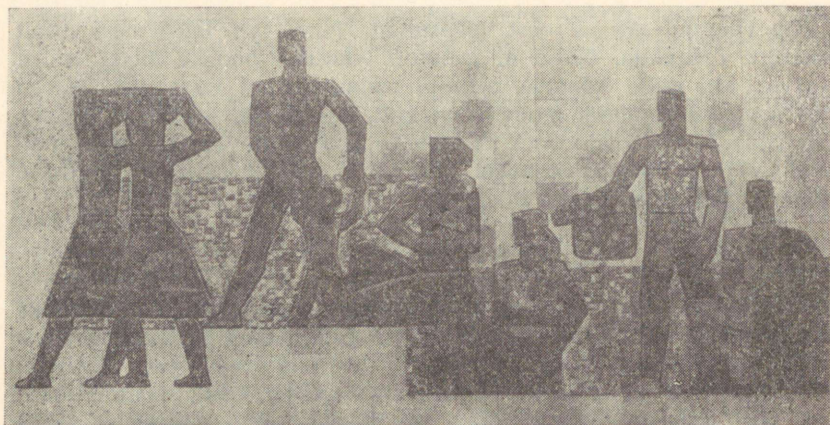
Kes veerand sajandi eest vabastatud Narva tuli, leidis eest ainult määratu rusuvälja. Nüüd ei meenuta ehituste poolest miski endist Narvat, kui mitte kõnelda raekoja restaureeritud fassaadist. Täiesti uus suurlinn, endisest modernsem küll, aga ma ei ütleks, et ilusam. Ent vana Narva ajalooliste ansamblite taastamine endisel kujul polnuks jõu- ja otstarbekohane. Jätkub vaid purustatud kindluste rekonstrueerimine kahel pool jõge.

NARVA-JÕESUU

polnud kahekümne viie aasta eest vähem troostitu. Pikaks ajaks jäi see Eesti kuurortide sõjast räsitud kuninganna kaugemate suvitajate huviorbiidist kõrvale. Nüüd näib ta jälle võidutsema kippuvat. Ideaalne plaaž ja laialdane metsapark meelitab ikka enam puhkajaid ligi. Kunagi luksuse tipuna tundunud «Villa Capriccio» jääks

«Mereranna» puhkekodu Narva-Jõesuus





Leo Rohlini pannoo «Mereranna» puhkekodus

varju mõnegi uusehituse kõrval, kui see fašistide viitsütikuga miinist oleks säilinud. Palju on kõnet olnud kolhoosnike kaunist puhkekodust; nüüd on seda tublisti laiendatud rohkete raviruumidega ja puhkelõbule on lisandunud sanatooriumi tervistavad hüved. Asja avati uus suur ametiühingute puhkekodu «Mereranna», mis arvatavasti võiks võistelda kuurordiehituse paremikuga kogu maailmas. See on eriti võluv hoone mitte ainult arhitekt P. Tarsase loomingulise õnnestumise, vaid ka ehitajate silmapaistvalt korraliku töötõttu. Maitseka sisustuse maiuspaladeks on kunstnik Leo Rohlini keraamilised pannod.

Sel suvel harvanähtud tusane ilm varjutas mõnevõrra kaunitari palet. Soome lahe hallid lained vajasid liivale sünetena ja tõredatena ega meelitanud endaga mängema. Järgmisel päeval aga tegi päike tasa oma eilse puhkepausi. Ultramariinsed valge harjaga vood pahisesid võimukalt

TOILA

lihvitud kiviklibudest plaazile. Mõne aasta eest andis sinse ranna rāpasus mulle asja ajalehes hurjutada lohakaid suvitajaid. Nüüd on asi siin kenasti kombes. Toila-Oru park pakub palju õpetlikku dendroloogidele, aga ka lihtsurelikule on see sihituks kõndimiseks rohkem kui meeldiv paik. Varjuldased salad, Pühajõe võrratult kaunis kallas, uhked panoraamid all sügavuses tormitsevale merele võivad harduma panna paadunuimagi olendi.

Tee hoiab armunult ristloodis allalangeva kõrge kalda lähedusse ja mühav Soome laht jääb meie saatjaks palju kilomeetreid. Põhjaranniku ilu on nii valdav, et selle kirjeldamise katse tunduks profaneerimisena. Inimesele, kes pole seisatanud Ontika pangal, võib ainult kaasa tunda: ta on kordumatu elamuse võrra vaesem.

Möödume mitmest vaiksest suvituspaigast, et teekonna lõpuks satuda

VÕSU

saginasse. Lõbusate päevitanud inimeste tihe saalimine Võsu peatänaval võib vaikuseotsijale esialgu häirivalt mõjuda. Õhtuti on üks ja teine mõõdukalt tujutoonust tõstnud «Neptuni» restoranis või omapärases, stiilse sisekujundusega «Energia» kolhoosi baaris, kus kraanidest vahutab leebemaiguline koduõlu, kus näsitakse kanakintsu ja säristatakse šašlõkki mitmes kaminas.

Toila park



Suvisel ajal annab Võsule tooni suure puhkekodu publik, keda mitmekümnesse majja hajutatult mahub kaheksasada hinge ühte tosinapäevasesse vahetusse. Puhkepäevil lisandub mitu korda rohkem tulnukaid Rakverest ja mujalt, nii et avar parkimisplats jääb kitsaks. Ent selgub, et kireva suvitusele kõrval võib siin puhkust veeta üsna endassetõmbunultki. Paari viimase aasta jooksul on asulatagusesse metsa sigenenud sadakond või rohkemgi uhiuut üheperekonnasuvilat ja kümnete ehitamisel kopsitakse praegugi. Sedapuhku leidsin Võsu ümbruses pealegi palju idüllilisi tagamaid, kus võid olla ükski loodusega. Võsu suvitajate põhikaader näib metsas hulkumisele eelistavat külg külje kõrval lebamist rannaliival, soojas vees sulistamist ja Käsnu kivise kalda vaatlemist üle lahe.

On aeg pöörduda koju. Aga Haapsalu? Aga Pärnu? Aga Klooga ja Laulasmaa? Aga...? Aga...? Uhest, olgugi pikast suvest ei piisa Eestimaa kümnete kuurortide külastamiseks, kui sa ei taha neist ainult läbi kihutada. Pealegi ei meelita nüüd enam rannaliivad, seenemetsad on kauaoodatud vihma järel tungivamalt kutsuma hakanud.

Eelsügise tunnuste hulgas puudub nüüd rehepeksumasinate traagilisena kõlav undamine, mis mu nooruses südame magus-valusalt värelema pani. Nagu kurgede kolmnurga kaugusse igatsev kruuksuminegi, mida ootan ja sügisnukruse pärast kardan. Aga selleni on veel pisut aega.

KIRJANDUSE ALLIKAIL

Sünnipaik ja hilisemad elukohad on tähendusrikkad igale inimesele. Enamasti mõjutavad need vaid indiviidi enda ja ta lähikondlaste elu. Kui aga inimese kodukoht nii või teisiti reprodutseerub üldsuse ette jõudnud kunstiteoses, siis saab see avalikkuse huviobjektiks. Kunstiteos on muidugi iseseisev väärtus, ent see muutub meile lähedasemaks, kui tunneme ta algallikaid. Sestap on mõisteta-
vad tuhandete igasuvised rännakud paikadesse, mis on seotud kirjanike, kunstnike ja heliloojate elu- ja loomingulooga.

Kõndisin minagi jälle kord mõnes kodumaa kohas, mille kamarast on välja keenud mitme kirjandusteose allikasooned. Käisin kaemas noorestlaste ja siurulaste mõningaid noorusmaid.

«Väikese Illimari» mail olin ennegi käinud. Puud Fr. Tuglase sünnikohta märkiva mälestuskivi ümber on vahepeal tublisti sirgunud, selle lähedusse kerkinud uusi hõoneid: söökla, töökoda, bussijaam. Mõisahoone, mille tagatrepist Illimar kord virtinal kosjas käis, on Ahja tänapäeva Illimaride jaoks kitsaks jäänud ega rahulda enam kooli tarbeid. Kõrvale on ehitatud uus, helkjas koolimaja, mis võistu endiselt kooli käsutusse jäänud häärberiga peegeldub tiigi vees. Uudiseks on mulle ka hiljuti rajatud väikese Illimari park mõisa kunagises pleekaias, asjaomase mälestustahvliga vana hoone ees, kus Fr. Tuglase varane lapseiga möödus. «Kui keegi küsiks, kelleks tahaksin saada, küllap siis vastaksin, et tahaksin olla alles väike Illimar,» kuulutab Fr. Tuglase autograafijäljendiga tsitaat graniidirahnul pargi sissekäigu juures. Murul ja ringtee ääres painduvad tuules noored kased, seedermännid, pärnad ja punavate tarjadega pihlakad. «See on mu kõikide rännakute lähtepunkt,» teatab teine kivi lihvitud kirjaga.



Lahkume Ahjast teed mööda, kust väike Illimar koos vanematega kunagi esimest korda Tartusse sõitis. Kuski selle tee ääres nägi Illimar «väikest karjapoissi seisvat, raamat käes. Võis paar aastat Illimarist vanem olla, kuid oli väga väike ja imepeene, mõtliku näoga. See nägu paelus teda äkki, nagu läbi une. Oi, kui seda veel kord näeks!» See oli esimene — küll mõttekujutuslik — kohtumine hilisema igipõlise sõbra ja mõttekaasiasega, kes omalt poolt vanuigi pagulaspõlves otsekui sellele vastates soome rahvalaulu varieeris:

*Minagi muiste karjan käve,
muiste mina käve karjan.*

— — — — —
*Aije iks karja palo pääle,
palo pääle ma aije.*

(Gustav Suits, Võnnu motilve.)

Ule palu valendab meilegi Võnnu kirikutorn. «Om asja ilman ime-lise, teed toda kävven mõtli ma» — juba kauges lapsepõlves tungis G. Suitsu «Kerkokell» võitmatult mu südamesse, ehkki põhjaeest-lasel oli selle lugemine vaevanõudev, ehkki sellal polnud mul endal veel seista tulnud ei ema ega kellegi teise lähedase haua päitsis, — alles nüüd jõuan pärast lõputuid rännakuid selle lõputult sugestiivse, kõiki hingekeeli valusalt puudutava luuletuse lähteallikaile...

Seisatame Gustav Suitsu sünnimaja asemel odrapõllu keskel. Siia on hiljuti kujundatud väike nägus ilupuudega muruväljak. Lähedal on säilinud vana koolitare, mille seinale mullu paigutati mälestus-tahvel aastaarvudega, millal G. Suits siin «opsi kirjasõnna». Võnnu vanal kalmistul puhkavad lopsakate sõnajalapuhmaste all luuletaja vanemad ja kerkokellä lööja lell. Rooste on tuhmistanud nende nimesid ristidel, luules on nad põlistatud.

«Kas kõrd ka kerkokellä lüvväs?» Vaevalt teati helistada Võnnu kiriku kella siis, kui lauliku põrm võõramaa mulda pandi. Gustav Suitsu noorusmaalt lahkudes ei teadnud me, et meie Võnnus viibi-mise ajal asetati kauges kuningalinnas lauliku kõrvale ta luule mõju-kaim inspireerija Aino Suits.

Kui Illimar esimest korda linna sõitis, õhkas ta ema Luunja parvel Emajõge ületades: «Et nad ometi silda ei tee!» — «Siia silda!» nae-ris isa. «Säärasele jõe! Kus sa sellega! Eluilmaski ei tule seda!» Meie tee sessamas paigas tõuseb märkamatu, otsekui iseenesest kõrgeks sillaks ja alles tagantjärele taipad vaadata sügaval all rahu-likult voolavat jõge.

Küsin autojuhilt, kelle hoole all on ilmatu vägev heinakoorem, kas ta teab juhatada teed Henrik Visnapuu kunagisse kodukohta. Satun

õigele mehele: ta on poisikesena koos isaga Emajõel Visnapuu kalapüügikaaslaseks olnud. «Oli mõnus onu,» märgib mees, ja mul on raske muiet peita, kuna meenub Visnapuu tagasihoidlik kasv, «onu» meenutaja on aga nüüd vaata et kahemeetrine mehemürakas.

Visnapuu Kaspre talu hooneist on säilinud laut, elamu alusmüüridele on ehitatud uus moodne villa. Kuusehekk, mille istutamisest Visnapuu 1943. aastal Siile kirjutab, on kõrgeks puuderiviks kasvanud. Ühe kuuse ladvast kostab äge nokaklõbin: noored toonekured tülitsevad vististi eineks toodud konna kallal. Maja praegune perenaine lubab meid jalutada avaras puuviljaaias, maitsta õunu ja marju puult-põõsailt, mis pärinevad veel Visnapuude ajast. Meile näidatakse püsililligi majaesise terrassi juures, mis kunagi Ingi istutatuna siiani õitsevad.

Läbi metsa viib rada Emajõe kaldale. Siin oli küpseealise Visnapuu pühamu, kus ta tihti meeliskles õngelatti hoides. Kalasaagi suuruse kohta on andmeid vähe, siit sügenenud värsiloomus on iga-tahes rikkalik.

«Elo seisib silmapilgu ja hingas hommikust värskust... All tema ees helendas roheliste saarte ja ranna isemeelsete käärude keskel järv. Kalda põliste puude ladvad liikusid tasa, aga järv oli päikese valgusevalangus peegelselge. Ainult eemal saarte väinas käis puude sinises hämaruses vaikne virve.»



Ahjas, väikese Illimari pargis



Võnnu kirik

Pühajärv on meie kirjandusse ja kunsti palju ilusaid jälgi jät-
nud. Üks iseloomulikumaid on äsjatsiteeritud «Pühajärv», Fr. Tuglase
lõpetamata jäänud romaan, mille algkavandeist ajapikku võrsus uus
romaan «Felix Ormusson». «Pühajärve» fragmentide saatusest kirju-
tab autor «Teoste sünnilugudes»: «Teenides 1918. a. «Postimehe»
toimetuses ja sõites suvel nädalapäevadeks Pühajärvele, võtsin ka
vanad käsikirjariismed kaasa. Ja seal, Saare talus, andsingi mujal
kasutamata jäänud «Pühajärve» osadele selle katkendliku kuju, mis
teosel praegu on.» Kui nüüd enne siinse kirjapanekut Tuglaste juu-
res vestlesin neist vanust asjust, lisas Elo Tuglas häbeliku uhkusega:
«Seal ta siis kasutas ka minu nime!»

Saare tallu Pühajärve kagukaldal tüürisin minagi äsjasel ring-
sõidul, mitte küll mingeid käsikirju viimistlema, vaid siurulaste jälgi
otsima. Tuglas on siin viibinud lühikest aega, teised siurulased suvi-
tasid selles talus kirjandusliku rühmituse õitseajal kestmamaltki.
Üksikult, paariti ja tihti ka suuremas kambas. Nagu Kolga talu Püha-

järve kirdesopis, nii on ka Saare talu mitut puhku eesti kirjandusloos jäädvustatud, viimane just siurulaste mälestusraamatute üle-meelikute seikade kujul. Aga ka «päris»-kirjandust, eriti M. Underi luulet on viljastanud siinsed suvitused.

Hooned on poole sajandi jooksul muidugi tublisti vananenud, puud kasvanud või uuenenud, aga üldiselt öeldakse siin olevat kõik nii, nagu siurulaste aegu. Talu vanaperenaine, 91-aastane Jenni Laos, tuleb kõbusana meile vastu, reha käes. Takistame tema loole minekut ja palume vestlust. Jah, ta mäletab viiekümne aasta tagant veel hästi oma boheemlasist suvitajaid ja jutustab elavalt mõnegi lõbusa episoodi neist kaugeist suvedest. Koos meiega kuulavad huvitavat juttu talu praegused suvitajad, vanaperenaise lapselapselapsed Ruth ja Peeter Viljandist, kes asuvad aiamajakeses, kus omal ajal elasid M. Under ja A. Adson.

Taluhoone ärklikamber oli toonaste suvitajate ühiselamu. Selle värvimata laudadest seinal säilib aastakümnete eest pliiatsikirjas

Pühajärvel. Vestlus Saare talu vanaperenaise Jenni Laosega 1969. aastal



jäädvustatud dateering ja nimestik siinsetest kunagistest kirjanduskunstilisist asukaist: «1918—1925 Under Adson Tuglas Gailit Semper Visnapuu Alle Triik Mägi Vabbe.»

Kahekümnendate aastate algul oli tookordse kirjandusliku noorpõlve üheks eelistatumaks loomingu paigaks Toila. Selle paiga kirjanduslike traditsioonide rajajaks on vist küll sajandi algul siin õpetajana töötanud Jaan Anvelt (= Eessaare Aadu). Teda kui Noor-Eestiga mõnevõrra liitunud tuli 1905. a. suvel Tartust jalgsi külastama noorukene Friedebert Tuglas, kes nägi siin esmakordselt merd. Selle vapustava elamuse on Tuglas köitvalt jäädvustanud oma «Noorusmälestusis». See esmane mulje on olnud nähtavasti nii võimas, et vanameister ei väsi nüüdki, pärast kohtumisi paljude meredega, pärast sootuks süngematel ajenditel tekkinud ja nüüd klassikaliseks saanud merepoeemi sellest noorusliku elevusega jutustamast.

Hiljem suvitas Tuglas siin kestvamalt «Odamehe» kirjastuse omaniku Carl Sarapi juures. Nii tema kui ka teised siinse looduse võlusid imetlevad kirjanikud viibisid tihti Toilasse elama asunud vene luuletaja Igor Severjanini majas. Viimase külalislahkust kasutasid eriti sageli Hilda (= Ing) ja Henrik Visnapuu; sellest on palju juttu viimaste kirjavahetuses, mida mullu «Keeles ja Kirjanduses» kommenteerisin.

Toilas suvitanud boheemlasi mäletab hästi Severjanini naiseõde Linda Kruut, kelle külalislahkust meie omakorda kasutame. Severjanini kaüaaegne Toila-kodu on säilinud peaaegu endisel kujul. Luuletaja töötuba (kus on viibinud ka paljud eesti kirjanikud) näeb välja nii, nagu oleks poeet alles äsja kirjutuslaua tagant lahkunud. Käsikirjad. Omaaegsed raamatud. Seintel revolutsioonielsete vene kirjanike ja näitlejate pilte, jugendlikke gravüüre. Kirjutuslaual aga kunstipärases raamis kaunis, mulle varem tundmata foto eesti armastuule ühest võimukamast muusast — Ingist.

1969

VÖRTSJÄRVE ÜMBER

Südasuvel tegin peaaegu terve ringi Eesti mandriosa ümber. Nüüd, kus päike kõnnib aina madalamaid kaari, jäävad matkakaaredeki ahtamaks. Pisikeses Eestis piisab meeldivat ja meelitavat igal aasta-ajal. Tehkem seekord väiksem kontsentriiline ring. Sünnimaa südames. Laisku laineid luulutava Võrtsjärve ümber.

Tee viib läbi Põltsamaa. Sellesse idüllilisse, pargirohelusse peitunud linna pole tükil ajal asja olnud, ka läbisõidul mitte, sest Tallinn—Tartu õgvendatud magistraal jätab juba mitu aastat linnakese kangemast liikluskärast kaugele. Seetõttu on siin nüüd endisest vaiksem, mõnus rahu paistab asukate näost ning teeb pisut kadedaks. Kui aeg lubaks, kipuks kaema sinse kuulsa veinitehase keldreid. Seal on aga oht edasiseks reisiks liiga roosad prillid ninale saada. Hiljuti oli mul juhus üht välismaist veinigurmaani kostitada «Põltsamaa tõmmuga». Külaline ütles, et laksutaks mõnutundest keelt, kui poleks seda hüva joogiga alla neelanud.

Põltsamaa andis kahe sajandi eest esimese eestikeelse perioodilise väljaande «Lühhike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse», siin leidis lõpuks paiga ärkamisaja paleus, küll venestusest virildatud Aleksandrikool. Ent Põltsamaa on ka vist ainuke koht Eestimaal, mis sajandite eest oli ühe kuninga kestvamaks residentiks ja omandiks. Kaasaegsed ja ajaloolased panevad hertsog Magnuse puhul kuninga tiitli enamasti küll hanejalgadesse, ega osuta sellele vägevamate võimude vahel sekeldajale erilist respekti. See ei keelanud Taani kuninga seiklejast venda 1570. aastal Tallinna pii-rava Ivan Julma hõlma varjust Kalevite kantsile ultimaatumiga käre-tamast, et «Meie, Magnus, Jumala armust Liivimaa kuningas, Eesti



Vörtsjärve motiiv

ja Läti maade isand, Norra pärija, Schleswigi, Holsteini, Stormarni ja Dithmarscheeki hertsog, Oldenburgi ja Delmenhorsti krahv...»

Magnuse käsutuses olnud vana orduloss ehitati 18. sajandil ümber ja sealpeale võis Põltsamaa end pidada Põhjamaade stiilseimate rokokoo interjööride valdajaks. 1941. aastal suunasid hitlerlased Piliistverest siia suurtükitele ja arhitektuurišedöövrüst jäid vaid varemed. Nüüd on rekonstrueerimise järg jõudnud siiagi. Lossi kirik on juba kaunilt taastatud ja koguduse käsutuses. Torn on veel tellingutes. Tallinna Teadusliku Restaureerimise Töökoja meistrid teevad ettevalmistusi kiivri paigaldamiseks. 1751. aastast pärinev tornikikas kukkus kiriku viimasel hävingul juba kolmandat korda alla. Nüüd seisab ta kiremisvalmina jälle torni tipus. Peatselt võetakse käsile lossi varemetekaos: siia tuleb hotell turistidele.

Edasi lõuna poole. Rohendavad maisipõllud silokombainidega. Õunterikkusest kummargil aiad. Kuldnokaparved tõuvilja kõrreväljadel. Toobriste udaratega rusked piimakarjad mahlakal ädalal. Ja äkki ees päikeses sädelev veeväli: Võrtsjärv.

Peatume Jõesuus.

*Ei saa üle Emajõest,
hüva nõu nüüd kallis tõest'!*

Ei, seekord pole ülepääsuga raskusi. Aga kahekümne viie aasta eest, kui väljapekstud hitlerlaste jälil läksin vaatama vabariigi kunstiasutuste olukorda, siis oli siin õhkulastud silla juures tõesti hüva nõu kallid ja viisu Tartust Viljandisse mineku laul kippus keelele. Pika otsimise peale leidsime koolme, kust uhti, uhti uhkesti läbi sai kahlata.

Tahame sel matkal näha mulgi mõistust ja tartlaste tarkust. Esi- algu pöörame autonina viimase poole. Jõuame Võrtsjärve kolhoosi maile. Enne pikemat juttu vajutab majandi esimees Kalev Raave sulle pähe kolhoosi nimega valge nokatsi ja paneb märgi rinda. Teadsin ammu, et see lustakas, nooruslikult nõtkes mees pole ei suu ega süle peale kukkunud. Nüüd võimaldus mitmel pool veenduda, et ta ei tee suuga suurt linna. Teadagi on kõrged saagid siinsetelt hoopiski mitte heade looduslike eeldustega põldudelt ning sellekohane töötasu ja kodukultuur eelkõige tegelike põllumeeste teene, aga ei esimehe lõbusatoonilist juhtimisvõimetki alahinnata või. Selle kohta leidub Raavede külalisraamatus paljudes meie maa ja väliskeeltes sadu ditürambe, ja kõige südamlikumad tunnustussõnad pärinevad seal kohaliku kolhoosi rahva sulest.

Eelsügise sumedas öös istume sihvakate kaskede all lõkkelõõma paistel. Kolhoosiraamatukogu aktiiv on kogunenud suvega hüvasti jätma ja talveks plaane pidama. Külalisigi ei lasta tummalt istuda: neil tuleb jutustada oma töödest-tegemistest. Vähe sellest: neil tuleb võrtsjärvlastega võistu laulda, ja see pole hoopiski lihtne pererahva repertuaaririkkuse ja musitseerimislusti juures. Ja ennäe: lauluga kaetakse laudagi! Õigemini korve ja liudu, mis liiguvad tule ümber muinasjutulikult maitsva Võrtsjärve kohapraega ja rusikasuuruste õuntega.

Läbime palju kiitust pälvinud Lenini-nimelise sovhoosi hoolikalt haritud maad ja peatume Valguta kolhoosi järveäärses sopis. Seisame kõrgel tammil, mis pidurdab järve pealetungi suurvee aegu. Selle taga kaugeleulatuv magistraalkraav nirisevate dreanaažitorude tikandiga turbamullases kaldas. Pumbajaam. Graniitsammas maad kaevava mehe kujutusega ja tekstiga, et sinne polder rajati Elva maaparandajate poolt aastail 1964—1968. Eestis veel uude poldri-meetodiga anti Valguta kolhoosile 540 hektarit rinnuni lakkavat kultuurheinamaad igilirtsuva sääselodu vastu. Metsaga ümbritsetud lautasane ädalaniiit ulatub silmapiiri taha, tihedalt täis kõhukaid heinakuhje. Tammi läheduses põristavad vägevad agregaadid, mille ühest otsast loobitakse sisse ädalat, teisest otsast aga voolab suurtesse paberikottidesse tulist, magusalt lõhnavat helerohelist heinajahu, notsude ja visside maiusrooga. Nagu kolhoosi peamehaanik Aleksander Saar jutustab, valmib siin 300 tonni heinajahu uudismaa selle aasta kolmandast lõikusest. Kuuleme ka, et siinsed head kogemused julgustavad lähemal ajal Võrtsjärve kirdekaldale ja Peipsi rannikule veelgi ulatuslikumaid poldrialasid rajama.

Meie teel on Rannu ja Rõngu alevikud. Nende kirikute ja lossivaremete sajanditetagune julmus ja tragism taaselustub peatselt «Estonia» teatri laval: selle aasta jõulukuul on seal oodata Eduard Tubina ja Jaan Krossi ooperidebüüti «Barbara von Tisenhuseni» esietenduse näol. Ooperi aluseks oli Aino Kalda novell, viimase ajaloolis-dokumentaalseks aluseks omakorda Balthasar Russowi kroonika Rannu ja Rõngu XVI sajandi tegelikkusest.

Seni on järv meile silmapiiril sinanud, nüüd põikame mastimetsa kaudu päris kaldale. Küll on leitud kauneid paiku suvilateks ja puhkekodudeks järve kõrgel kaldal puude vilus! Teaduste Akadeemia Limnoloogiajaama helkjad hooneterühmad metsavaikuses tunduvad aga pakkuvat ideaalseid tingimusi keskendatud teaduslikuks tööks. Tartu Ülikooli kasvandikud, noored bioloogid ja ihtüoloogid, on jaama mõneaastase tegevuse kestel jõudnud anda mõndagi tähelepanavat kalade ja magevee mikro- ning makromutukate uurimisel.



Lökkeõhtu Võrtsjärve kolhoosis

Üle järve terendab Mulgimaa rand Tarvastu kiriku torniga. Aeg on sinnagi jõuda.

*Om maid maailman tuhandit
ja rahvit mitmit miljunit —
üitsainus Mulgimaa...*

Harjumaa asukana pole mul eeldusi mulgikultuseks, kuigi nende pealinn oli mõni aasta mu noorusmaaks. Aga ena —

*ku Pikässillast üle saa,
suud anna mullal ma.*

Noh, see jäi küll tegemata, aga omakülatrotsist hoolimata imbub alati pühalik tunne südamesse neil mail liikudes, kus eesti rahva rahvuseks kujunemine alguse sai.

Suislepa, Tarvastu, Holstre, Paistu... Mida need nimed tähendavad meie kultuuriloos, on seletamatagi selge. Paistab aga, et sinne möödani kunimbus pole alati ergutanud sammu pidama kodumaa nooremaid kultuuritraditsioone ja kehvemaid looduslikke eeldusi omavate rajoonidega.

Seda viimast oleks küll ülekohus väita Viljandi kohta. See kodumaa südamikku kaunitar muutub aina jumekamaks. Vaatest Lossi-

mäelt Viljandi järvele ei tüdine kunagi. All ulatab Viljandi paadimees käe neiule, kes aralt seisab tema ees. Kaugelt ei paista, kas paadimees on seekord noor või vana ja kas neiu silmad, ah silmad on sihukesed, et ei iial unune. Küllap vist, kuidas siis!

Võrtsjärvega jätame sedapuhku hüvasti Kivilõpe ranna ilusal liivikul. Vesi pilliroopuhmaste vahel on veel supluslembe, aga selle pruukijaid enam pole. Suvine lõputu sagin on nüüd siit tõmbunud linnadesse ja rahvamajadesse, niiskelt plaažilt pole aga paljaste varvaste jäljed veel kustunud.

Viimase peatuse koduteel pühendame kaugete esivanemate mälestusele. Jälle kord kuulatame möödaniku kõnet Lembitu linnuse harjal. On see muistne maleva, kes alt metsast väljub Lembitu kutsel? Viljandi rajooni majandid on käed kokku pannud ja karmanid avanud, et Pala lahingu kangelastele 750 aasta tagant kerkiks vääriline mälestusmärk. Tihedalt külg külje kõrval näivad muistse tandri poole rühkivat kõrged punasest graniidist tahukad. Kahele neist on eesti ja ladina keeles raiutud kauget kangelaslikku võitlust kirjeldav tekst Läti Henriku kroonikast. Viljandi rajooni peaarhitekti Ülo Stööri ja skulptor Renaldo Veeberi ühislooming siin metsade rüpes mõjub erakordselt imposantsena. Noored kunstnikud on pannud kivid kõnelema.

VIIRALTI TAMM

Kui kõnnid Viljandist Tartu tänavat mööda välja, paistab ta üle Tänassilma ürgoru juba linna servalt. Veel kilomeetrit kaks-kolm astuda, siis kõrgub ta lagedal väljal su ees oma ürgses ilus. Kui oled näinud — ja kes seda meist poleks! — Eduard Viiralti «Viljandi maastikku», tunned ta jalamaid ära. See on üks neist sadadest Eestimaa puudest, mille võra varju on maasse rammitud valge betoonist tähis tammelehe kujutusega ja tähepaariga LK. 1959. aastal vabariigi valitsuse määrusega kinnitatud «Riikliku kaitse alla kuuluvate põliste puude loetelus» on 284. järjekorranumbri all märgitud «Tammekoori tamm» ehk «Viiralti tamm», ümbermõõt 4,55 meetrit, kõrgus 12 meetrit.

Sajandeid näinud ja nüüd riikliku looduskaitse alla võetud hie-tammede hulgas pole ta koguse poolest rekordimees. Tekkeloolisi rahvapärimusi jagab ta mitme teisega. Põhjasõja aegu läinud ühel Rootsi kindralil või Raudpeal endal tõllatiisel pooleks. Lõõnud selle otsapidi maasse ja ena! see hakanud võsuma ning sirgunud ajapikku meie tammeks...

Ainulaadse maine Eestimaa puude hulgast andis sellele tammele Eduard Viiralt. Graveerinud selle 1943. aasta suvel oma «Viljandi maastiku» nimelisele teosele, püstitas geniaalne kunstnik enda teadmata monumendi, mis ehk veel sajandeid püsides seostub tema nimega.

Tamme talu perenaine Alma Tamm, kelle õue naabruses Viiralti tamm seisab, räägib lahke jutu ja rõõmsa meelega maailmakuulsa kunstiteose saamisloost. Näitab kohta, kus kunstnik päevade kaupa järil istus ja aina kratsis vaskplaati terava nõelaga. «Ei ta tundnud tühimust, muudkui nokitses ja nohises mitu kuud tamme all.»



Viiralti tamm

Tartust tallu sõjapakku tulnud tütarlaps Maiu Kulisson kutsuti mõneks seansiks tamme alla seisma (nüüd kasvatab Maiu Mikson kodulinnas oma kolme last). Teose esimese signeeritud tõmmise kin-kis autor tänutäheks Tamme talule. See ripub nüüdki tagakambri seinal aukohal. Selle kõrval on unikaalne pliiatsijoonis, Ed. Viiralti portree taluisast Goori Tammest, mis valmis siinsamas kambris. Modell viidi siit 1952. aastal Viljandi kalmistule puhkama; eesti talu-mehe tõsised silmad kortsudest küntud näol vaatavad seinalt mõtli-kult oma kaasat ja kodurahu häirima tulnud uudishimulikke küla-lisi.

Siinsamas kambris valmis Eduard Viiralti kolmaski, ja ehk tähen-dusraskeim teos. Talus viibis 1943. aasta suvel veel üks tütarlaps, perenaise lähedane sugulane Virve. Eduard Viiraltit, kes juba varem oli andnud hulk imepäraseid gravüüre ja jooniseid lastest, köitis selle tütarlapse ilme. Ilmselt köitis teda midagi rohkematki. Viiralti senine

looming, valminud enamasti võõrsil, oli internatsionaalse iseloomuga. Tihti inspireeris teda eksootika ja fantastika. Viibides hitlerliku okupatsiooni aastail oma rahva keskel ja tajudes kodumaa kohal lasuvat surmaohtu, kiindus ta jõulise kirega eesti ainestikku.

«Kardan, et ei oska midagi olulist Viiralti kohta ütelda,» vastab Pärnu Kaubastu raamatupidaja Virve Heinlaid, kolme lapse ema, mu pärimisele. «Olin ju sellal ainult üheksa-aastane, ega osanud mõeldagi, et mul on tegemist nii suure kunstnikuga.»

«Iga päev olin tamme all Viiralti juures. Imestasin, kuidas ta tamme graveeris — iga üksikut lehte eraldi. Mõnikord pani ta nõela kõrvale ja vestles minuga. Kord küsis ta, et mis ma arvan, kui ta minust pildi teeks? Mõtlesin, ega ta inimesest nii ilusat pilti saa teha kui tammest. Hiljem küsis ta mu sugulaselt Alma Tammelt luba, ja siis töö algaski. Eks tal olnud minuga häda küll, sest ma ei püsinud paigal istuda. Küll liigutasin suud, nina või koguni tervet keha toolil. Ta oli aga alati väga rahulik ja püüdis mind veenda, et pean ikka natuke aega paigal ka püsima. Iga kolmveerand tunni tagant oli vaheaeg ja siis kästi mind väljas joosta nagu jõuan. Sageli sain temalt häid kompekke ja ilusaid suuri õunu.»

«Töö kestis peaaegu kuu aega. «Virve» graveeriti metallplaadile, kuid peale selle tehti veel kaks või kolm kavandit. Mulle meeldis väga üks neist, kus olin eesti rahvariietes — laste triibuline seelik, valge pluus — suur õun peos. Alati oli kunstnik Viiralt väga viisakas. Ma pidasin teda kogu aeg heaks rahulikuks kooliõpetajaks. Kui ema suve lõpupoole mulle järele tuli, et mind koju abiks viia, siis ütles Viiralt kindlalt, et ta seda tööd pooleli ei jäta, vaid sõidab koos minuga mu kodukanti Kolga-Jaani lähedal. Ema pakkus, et eks linnas ole lapsi küllalt, aga Viiralt leidis, et mul olevat omapäraseid näojooned ja silmad. Lõpuks otsustati mind siiski seniks Tammele jätta, kui töö valmis saab.»

Nii valmis «Virve», Eduard Viiralti üks tippteoseid. Eesti kaunist loodust kujutavale, rahva tammevisadust väljendavale pastoraalsele «Viljandi maastikule» lisandus ilmekas eesti tütarlaps tormist räsitatud rukkiahakkide taustal, ähvardava äikesepilve all. Viiralt pole kunagi päevakajaline, ent «Virves» peegeldub ajastu tragism suure sugestiivsusega.

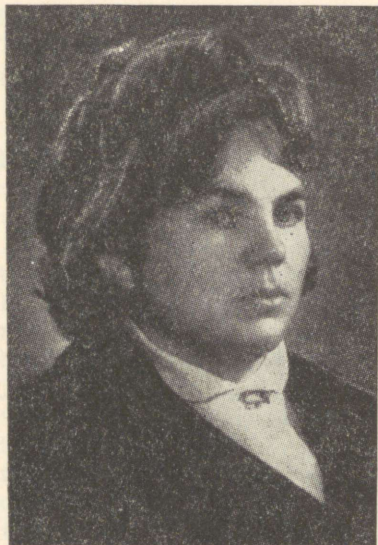
Tamme talus loodud teosed on viimased, mis kunstnikul kodumaal valmisid.

Seisame sügiskoldseks tõmbunud iidse tamme all. Mõttlikult, hardunult. Orulamm on uduvinas. Kaugelt paistavad leekivpunaste puude vahelt Viljandi katused. Pilve varjust väljub hetkeks väsinud päike, pannes kilgendama Viljandi järve vee, mille põhjapoolne



Ed. Viiralt. «Virve».

Kulvnõel, 1943



Virve tänapäeval

serv eemalt paistab. Kuuleme kavatsusest soine ürgorg veega täita, rajada Uueveski kuurordi ette uus, senisest märksa suurem järv Mulgimaa pealinna ilu- ja veevajaduste parandamiseks. Järv tuleb kuue ruutkilomeetri suurune ja oma kuus meetrit sügav. Igipõline ja rajatav veekogu ühendatakse omavahel lüüsi abil. Projektid on maaparandajatel juba teoksil. Kui need ellu rakendatakse, siis hakkab Viiralti tamm end vastse järve peeglist vaatama ja kuulutama tänaste-homsete Virvede ja Maiude kilkeid siniseis laineis selginud taeva all.

1969

SUURE KAEVU KALDAL

Talv võttis kätte ja tuli seekord juba viinakuul. Aga siis, kui kalender talvekuuni jõudis, tuli leebe sügisilm tagasi. Mardi küüned ei külmetanud tänavu põrmugi ja kui nii edasi läheb, siis Kadri... noh, teadagi, mis teeb. Muidugi on hea, et paks, sulale maale kuhjunud lumi kähku kadus: mis oleksid muidu leiva ja saia põllud tuleval kevadel ütelnud!? Ja nüüd on mure murtud ka põuase suve tõttu kuivaks kippuvate kaevude pärast.

Kuidas on lood Tallinna suure kaevuga, Ülemistega? Hiljuti taganes Tartu maantee poolne kaldajoon juba Linda nutukivi juurde. Ime küll: pealinn kulistab igal aastal kurku kolm järvetäit, tänavu oli aga põua pärast napilt lisa tulemas Paunküla veehoidlastki — Ülemiste vastsest varukaevust. Tallinna aina kasvava janu tõttu kratsivad asjamehed murelikult kukalt, kuidas iidset kaevu veerikkana hoida. Kas kutsuda Pirita jõe abiks Keila jõgi? Või panna osa Pärnu jõest tagurpidi, põhja poole jooksuma? Või paluda koguni Peipsi appi? Näis, milline kava neist käiku läheb.

Novembripäike on haledakene küli, aga kui ta harva end näitab, tekib tahtmine tuba maha jätta. Kui läheks vaatama, kuidas Ülemiste vana käsi käib? Iidsete pärimuste järgi peaks ta just nüüd, hingede aegu, plaanitsema järjekordselt Tallinna uputamist; tema iga-aastane dialoog linnavahiga on alles uemal ajal nääriõöle arvatud.

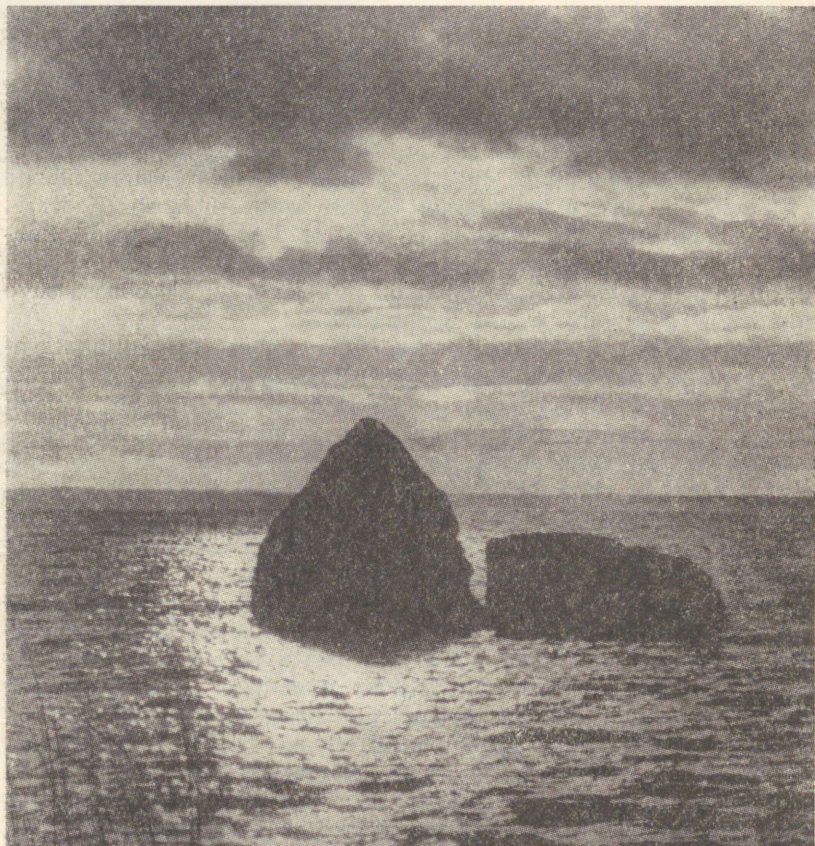
Kui ta peakski praegu kaldal habet siluma — ega teda kohtama nii hõlpsasti pääse. Järve ümbritseb kõrge okastraataed, et keegi ei mõtleks Vana valdustes supelda, kalastada või muid tempe teha, mis kaevu ääres ei kõlba. Kaldal kõnnivad kaevuvalvurid koertega;

kes omavoliliselt on kaevu kaitsetõkke ületanud, sel tuleb karmanit kergendada või koguni kohtuga tegemist teha.

Olles vaimus kaks näppu taeva poole tõstnud ja töötanud kaevu kõigiti respektierida, saan erakorraliselt loa Ülemiste kaldal kõn-
dida. Mäletamata aegadest olen seda kavatsenud, nüüd teen teoks.

Veevärki sedapuhku ei vaata, filtreerimist ja osoneerimise ette-
valmistusi. Loodus, olgugi talve-eelselt loid ning luitunud, tõmbab
rohkem. Teel suure kaevu kaldale näen jämedatest torudest pori-
segust vett liivakarjääri purskuvat Jajah, poripump puhastab kaevu

Linda kivi



põhja. Kalevi kaasa nutuhoost saadik on Ülemiste põhja ajapikku kogunenud kohati kuni kaheksa meetrit paks mudalasund. Ega see hästi kaevu sobi: võtab ruumi ja pole vee puhtusele tuluks. Siia järvest luitega eraldatud süvendikku pumbatakse pool miljonit kuupmeetrit järvemuda. Mäherdune rikkus see on aedade ja põldude rammutamiseks, selles võis iga tallinlane mõne aasta eest veenduda, kui Šnelli tiigi põhi puhtaks kraabiti ja autokoormatest varisenud poririistmete toimel kaldaäärne muru lokkama läi.

Üle lagedate ja jässmännikuga kaetud luidete astudes jõuangi Ülemiste kaldale. Kaev on suure linna jaoks soliidne küll: annab vaadata teisi randu. Tegemist on ikkagi tuhande hektari suuruse veelagamikuga, mille kaldajoon annab astuda üle 13 kilomeetri. Vähestel maailma linnadest on mahukas puhta vee reservuaar nii kää-jala juures, pealegi ligi nelikümmend meetrit linnast kõrgemal: pane aga juhtmed ja vesi voolab ise alla.

Kahvatu päike veeretab end järve taga Lehmja ja Mõigu latvu mööda lääne poole, jaksamata kõrgemale tõusta. Suvisest lõõmamisest on ta nüüd üsna kurtunud, aga ta leige hingus paitab siiski veel põske.

Hallid lained loksuvad laisalt. Ülemiste vana pole näha. Mis ta siin praegu teekski: kuj ka viimane kivi oleks Tallinna ehitamiseks paika pandud, poleks praegu linna uputamisest juttugi, ehkki sügisajad on mõne nädala jooksul veetaset tublisti tõstnud.

Puhkan veeveersel kännul jalgu. Vasakul kõrgub vana kuulus «Tselloose», mis suure osa järveveest paberiks neelab. Linda kivi tagant paistab autode lõputu vool Tartu maanteel. Selle taga jõurab lennukeid; iga natukese aja tagant tõuseb ja laskub seal tiivulisi, päikeses helkivaid busse. Üle järve aimald madalat randa metsatukkadega.

Sean sammud koos päikesega lääne poole. Männijuurikail komistades, lainekriimulisele liivikule jälgi tehes ja kuivanud pillirootihnikus kahlates teen truult kaasa ranniku rahutud sakid. Kajakad kiljuvad ärevalt mu pea kohal; lausa jala eest volksab mätta tagant välja rammus jänes, seisatab künka tipul, vaatab etteheitva pilguga lõunauinaku segajat ja hüppab siis väarika aeglusega luiteküüru taha.

Kummaline tunne on suure linna külje all kõndida ühtki inimest kohtamata. Ei, ega sa siingi temast, linnast, päriselt rahu saa: lakkamata saadab sind autoliikluse sumin luidetetaguselt Järvevana teelt. Lainete loksumisest ja mändide vaiksest mühinast tembitult-tempereeritult on seda kuulata üsna mõnus. Ent nüüd muutub sumin valdavaks. Pööran hetkeks järvele selja ja lähen enda asukohta mää-



Kodumaal rännates

rama. Nojah, nagu arvata võis, olen jõudnud sootuks tihedama liiklusega Pärnu maantee kohale.

Maapind muutub mätlikuks. Mändide hulka on siginenud pajusid, üksikuid kaski ja punaste kobaratega pihlakaid. Kallas tõuseb paari kolme meetri kõrguseks, kohati on vesi selle õõnsaks uhtunud. Lainetest paistavad mustunud kännud.

Kallas teeb käänaku lõuna poole. Olen jõudmas Ülemiste länerannale. Korraga märkan, et linna hääled on päris vaikinud. Olen eemaldunud liiklussoontest. Täielikus vaikuses puhkan metsa all rampväsinud jalgu. Päike hakkab laskuma Männiku taha; kas jõuan enne pimedat ringi ümber järve täis teha, nagu tulles kavatsesin? Kuidas pääsen läbi lõunaranna soistelt aladelt? Ei, targem on ringi jätkata kevadel. Või siis, kui külm on järved-sood kaanetanud. Ehk kohtan siis ka jää all sõitvat Ülemiste haldjat, kes teekäija kaudu saatvat Käsnu järve vete-ema tütrele terviseid. Viin siis tervised

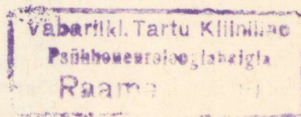
Käsmu, saan sealselt vete-emalt tänuks suure haugi, nagu muistend kõneleb. Haldja kaudu saan siis ehk jutule ka ta isaga, Ülemiste vanaga.

Heidan hüvastijätupilgu suurele kaevule ja põikan metsasihti mööda väljapääsu otsima. Ennäe, satungi valveväravale, ja mul pole vaja püksitagumiku tervisega riskides kaitsetõkkel korda rikkuda.

Jalgu järele vedades jõuan kaugele Liiva taha Viljandi maanteele.

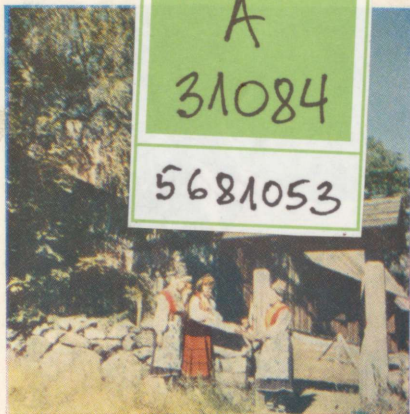
See polnud küll mingi maailmamatk, aga hilissügise lühikeseks päevaks piisas.

1969



SISUKORD

Narva jõel ja merel	5
Eduard Vilde jälgedel	14
Ahja	18
Munamägi	20
Võru	23
Narva	24
Narva-Jõesuu	26
Põhjarannik	28
Kurgja	30
Taevaskoda	33
Lembitu linnus	34
Mehikoorma	36
Pühajärvel	38
Räpina	40
Saaremaa	42
Sõmeru	45
Nüpli järv	47
Sirgala	48
Elvas ja naabruses	50
See on väike Muhu	54
Laikmaa rahupaik	57
Tehumardi	61
Vargamäe	64
Hiiumaa	67
Tallinna külje all	70
Teine käik Tallinna külje all	73
Juuru, Mahtra	77
Põhjaranniku serval	82
Lembitu linnusel, Pala tandril	89
Ringi ümber Hiiumaa	93
Suvitajate radadel	99
Kirjanduse allikail	113
Võrtsjärve ümber	120
Viiralti tamm	126
Suure kaevu kaldal	131



A
31084
5681053

KODUMAAL RÄNNÄTES

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00568105 3

